

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'DE TASAVVUF VE
İKTİSAT ETKİLEŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHSEN YILDIRIM

ANKARA-2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'DE TASAVVUF VE
İKTİSAT ETKİLEŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHSEN YILDIRIM

Tez Danışmanı

Prof. Dr.Ahmet Cahid HAKSEVER

ANKARA-2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'DE TASAVVUF VE İKTİSAT
ETKİLEŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı Soyadı İmzası

- 1. Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER**
- 2. Prof. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU**
- 3. Dr. Öğretim Üyesi Sevim ARSLAN**

Tez Savunma Tarihi

20.01.2022

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER danışmanlığında hazırladığım *Sabri Fehmi Ülgener'de Tasavvuf ve İktisat Etkileşimi* adlı yüksek lisans tezimideki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

20 /01/2022

Ahsen YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

| | |
|---|-----|
| İÇİNDEKİLER..... | I |
| SİMGELER/KISALTMALAR | III |
| ÖNSÖZ | IV |
| GİRİŞ..... | 1 |
| 1.BÖLÜM | 5 |
| ÜLGENER'İN HAYATI, ESERLERİ, METODOLOJİSİ VE DÜŞÜNCE SİSTEMİNE YÖN VEREN ÖNEMLİ AKTÖRLER | 5 |
| 1.1. Sabri Fehmi Ülgener'in Hayatı..... | 5 |
| 1.2. Eserleri..... | 21 |
| 1.3. Metodolojisi | 22 |
| 1.3.1 Çalışmasında Kullandığı Ana Kavramlar | 27 |
| 1.3.1.1 İktisat Ahlâkı..... | 27 |
| 1.3.1.2 İktisat Zihniyeti..... | 35 |
| 1.3.1.3. Çözülme | 38 |
| 1.3.1.4. Orta(çağlaşma)..... | 39 |
| 1.3.2 Zihniyet Araştırmalarında Kavramlara Yükladıkları Anlamlar | 41 |
| 1.4. Düşünce Sistemine Yön Veren Önemli Aktörler | 43 |
| 1.4.1. Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin | 45 |
| 1.4.2. Werner Sombart | 47 |
| 1.4.3. Max Weber | 48 |
| 1.4.3.1. Ülgener ve Weber Ayrım Noktası: Ülgener'in Weber Eleştirisi..... | 55 |
| 1.4.4 Mülteci Hocalar..... | 64 |
| 1.5 Çalışmasında Yer Alan Tasavvuf ve Ahlâk Eserleri ile Müellifleri..... | 67 |
| 2. BÖLÜM..... | 69 |
| ÜLGENER'DE ZİHNİYET, İKTİSAT VE TASAVVUF ETKİLEŞİMİ | 69 |
| 2.1. Ülgener'de Zihniyet Analizi..... | 70 |
| 2.2. Çözülme Devri İktisat Ahlâkı | 71 |
| 2.3. Çözülme Devri İktisat Zihniyeti | 82 |
| 2.3.1. Din ve Tasavvuf..... | 99 |
| 2.3.2. İktisat ve Tasavvuf..... | 103 |
| 2.4. Ülgener ve Tasavvufa İki Bakış..... | 110 |

| | |
|--|------------|
| 2.4.1. Melâmîlik ve Ülgener'in Melâmîlik Anlayışı..... | 114 |
| SONUÇ VE DEĞERLENDİRME | 118 |
| KAYNAKÇA..... | 122 |
| ÖZET | 125 |
| SUMMARY | 127 |



SİMGELER/KISALTMALAR

Bknz. :Bakınız

Bsk. :Baskı

Bsm. :Basım

C. :cilt

çev. :Çeviren

Ed. :Editör

M.E.G.S.B :Milli Eğitim Gençlik Spor Bakanlığı

ö. :Ölüm

sy. :Sayı

thk. :Tahkik

SBE. :Sosyal Bilimler Enstitüsü

v.d. :Ve diğerleri

ÖNSÖZ

Sabri Ülgener, ilim dünyasına sunduğu çalışmalarında, taraflı bakış açılarından sıyrılmayı başarabilmiş, metodolojik ve sistematik okuma ve araştırmalarıyla dikkati çeken bir isim olarak kabul edilir. Bu harmanlanan bilgi birikimi karşısında yanılabilirliğini ve zaman karşısında yenilebilirliğini mütevazı bir şekilde ifade etmekten çekinmez. Ülgener ve düşünceleri üzerine yapılan çalışmalara rağmen o geride, defalarca okumayı ve okutmayı gerekli kılan eserler bırakmıştır. Onun eserlerine bu düzlemde bakmaktoplumun rasyonel bir şekilde kendi özeleştirisini yapıp düşünce damarlarındaki tıkanıkların açılmasına fayda sağlanabilir.

Ülgener'in hayatınagöz atıldığında zihniyet araştırmalarındaki yolculuğun meşakkatli ve duraksamalarla ilerlediği fark edilecektir. Bu satırları kaleme alan, alanı gereği Ülgener hocanın düşüncelerindeki duraksamaları nisbi de olsa yaşamış bir insandır. Dolayısıyla Ülgener'in şahsında kendini tanıma, keşfetme fırsatı da bulmuştur.

Bu vesileyle zorlukların ardından kolaylıklar yaratan, hüküm ve hikmet sahibi yüce Allah'a sonsuz şükürlerimi sunuyorum. Zahmetli, titiz araştırmasıyla Ülgener'in vefa abidesi öğrencisi Sayın Ahmet Güner SAYAR'a, tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER'e, ön okuma ve yönlendirmelerinden ötürü Dr. Dilek TORUN, Dr. Nuriye İNCİ ve Dr. Nurhan Ramazanoğlu ÖZCAN'a teşekkür ederim. Şefkatini ruhumda hissettiren, cömertlik abidesi, merhum pederim Muhammed YILDIRIM'a şükramlarımı sunarım. Mekânın cennet olsun...

GİRİŞ

Osmanlı'nın son dönemlerinde devletin iktisadî ve askerî gerilemesiyle birlikte inkırazın ardındaki sebeplere dair tartışmalar gündemdeki önemini artırmıştır. Cevabı arananlar arasında en belirgin olanları “Devlet nasıl kurtulacak?” ve “Devleti bu hale getiren ne olmuştur?” sorularıdır. Temel konular bu minvalde şekillenirken problemin çözümüne ilişkin kapsamlı ve belgeye dayanan bir öneri ya da bilgi birikiminin sunulmadığı söylenebilir. Hatta günümüze ulaşan yansımalarıyla bazı kesimlerde devletin inkırazının arkasında İslâm dininin olduğu konuşulmuştur. Burada, dinin bizâtihi kendisi mi yoksa toplumun dini yaşayış şekli mi yada tez konusu özelinde tasavvufî yorum geleneğinin devlet kurumlarına sirayetiyle mi bir geri kalmışlık olgusu yaşanmıştır? Sorusuna verilen yanıtlar birbirinden farklı ve muğlaktır.

Bu soruna farklı paradigmlar geliştirerek önce sorunun nedenini anlama, ardından soruna dair çözüm üretme konusunda öne çıkan isimlerden biri Sabri Ülgener'dir. Zira , Osmanlı'nın son dönemlerinde, 1911 yılında dünyaya gelen Ülgener belki de kaderi itibarıyla devletin geri kalışı altında yatan sebepleri doğrudan kaynaklarla araştırabilecek bir ailenin içinde dünyaya gelmiştir. Diğer yandan o, İstanbul Üniversitesi'ndeki öğrencilik ve çalışma hayatı süresince Almanya'dan ülkemize sığınmak zorunda kalan mülteci hocalarla yakın ilişkiler kurma imkânı elde etmiştir.

Ülgener toplumsal meselelerin altında yatan unsurları açıklarken bunların insandan bağımsız analiz edilemeyeceğini kavramıştır. Weber'in Protestan ahlâkının Batı toplumlarında kapitalizmin tetikleyicisi olduğu tezi Ülgener'in çalışmasına yön vermiştir. Ülgener'e göre temel mesele Osmanlı toplumunun Batı toplumu gibi sermaye birikimi sağlayarak teşkilatlı bir iş ve çalışma prensibi oluşturamamış olmasıdır.

Ülgener, Weber'in tezinden hareketle Osmanlı Devleti'nin kapitalleşmemesinin bir sorun kabul etmiş ve bunun nedenleri üzerine olan araştırmasını genelde İslâm dini ile özelde ise tasavvufta aramıştır.

Ülgener'in tasavvurunda;

-Osmanlı Devleti'nin kapitalizm¹ yarışında geri kalışının sebepleri ne idi?

-İslâm dini tek başına gerçekten bir gerileme nedeni olabilir miydi?

-Tasavvuf ve kapitalizm arasındaki neden sonuç ilişkisi hangi derecede geçerliydi?

-Tasavvuf anlayışında ekonomik geri kalmışlığın yükü nasıl bir tasavvuf tanımına bırakılmıştı?

-Ülgener tüm bu sorular ekseninde kendi kaynakları doğrultusunda nasıl anlaşılmalıydı? Soruları çalışmanın problemini oluşturmaktadır.

Bu çerçevede Sabri Fehmi Ülgener'de iktisat ve tasavvuf etkileşimi, tez konusu olarak belirlenmiştir. Konu Ülgener'in eserlerinde yer alan tasavvuf ve ekonomiye yönelik temel düşünceleriyle sınırlandırılmıştır.

Çalışmada Ülgener'e göre geri kalmanın nedenleri, kapitalizme geçememiş ve bu bağlamda tasavvufun bir rolü olup olmadığı değerlendirilecektir. Bu bağlamda, tezin amacı, maddeler halinde şöyledir:

- Ülgener -Weber etkileşimini genel itibarıyla ortaya koymak,
- Bu etkileşimin Ülgener'in çalışmalarına yansımalarını genel hatlarıyla anlamak,

¹**Kapitalizm:** Teşkilatlı ve disiplinli bir örgüt yapısı liderliğinde sermayeyi üretime kanalize ederek kâr elde etmeyi amaçlayan ekonomik bir düzendir. Kapitalist sistem bireyi merkeze alan; bireyin rasyonel olma haline odaklanan ; onun kendi mutluluğunu tekele almasını meşrulaştıran bir sistemdir. Özer Ertuna, "Yeni Bir Kapitalizme Doğru", *Muhasebe ve Finansman Dergisi* 45 (01 Ocak 2010), 9.

- Ülgener'in eserleri ekseninde ekonomikaçından geri kalmanın nedenleri arasında sayılan İslâm ve tasavvufun kapitalizme geçilemeyeište bir rolü olup olmadığını değerlendirmektedir.

İslâm dini ve tasavvufun sosyal bilimlerle ilişkisi ve bu ilişkinin sonuçları üzerine çok sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan birisi de hukukçu, iktisatçı kimliğiyle ve edebiyata, tarihe merakıyla bilinen Sabri Fehmi Ülgener'e aittir.

Ülgener'in çalışmasını diğerlerinden farklı kılan, onun tasavvufi yaşantıya sahip bir ailede dünyaya gelmesidir. Ülgener baba tarafından tasavvufa hiç de yabancı olmayan aksine onun kucağında dünyaya gözlerini açan bir şahsiyettir. Anne tarafıise geri kalmanın nedenlerine dair tartışmalara müdahil bürokrasidengelen bir aileye mensuptur.

Araştırmanın literatür değerlendirilmesine bakıldığında Ülgener ve düşünce dünyasına yönelik çalışmaların büyük ölçüde sosyoloji ve felsefe alanında yapıldığı göze çarpmaktadır. Bunlar daha çok onuniktisat ve siyaset anlayışı, Türk düşünce hayatına katkıları, zihniyet ve din bağlamındaki görüşleri üzerinedir. Özellikle Ülgener'in vefatının ardından öğrencisi Ahmet Güner Sayar tarafından çok kapsamlı bir şekilde ele alınan *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi* adlı çalışma Ülgener ve onun ilmi çalışmalarını anlatma bakımından önemlidir.

Bu çalışmanın birincil kaynaklarını Ülgener'in zihniyet araştırmaları bağlamında ele aldığı kendi kaynakları oluşturmaktadır.Ülgener'in tüm eserlerinden istifade edilmekle birlikte *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* ve *Zihniyet ve Din* adlı eserlerinden büyük ölçüde faydalanılmıştır. Bunların yanı sıra bu kapsamda onun eserlerine yeni açılımlar getiren eserlerde çalışmada kullanılmıştır. Konunun anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşünölen tez ve makalelere de başvurulmuştur.

Araştırmada nitel araştırma yöntemine başvurulupdokman analizi yapılmıştır. Bu çerçevede öncelikle Sabri lgener'in hayatı, eserleri, temellendirdiği kavramlar ve metodolojisi açıklanmıştır. Çalışmanın ikinci aşamasında ise lgener'in eserlerinden doğup diğer kaynaklardan istifade ederek tezin odak noktası olan tasavvuf ve iktisat etkileşimi ortaya konulmaya çalışılmıştır.



1.BÖLÜM

ÜLGENER'İN HAYATI, ESERLERİ, METODOLOJİSİ VE DÜŞÜNCE SİSTEMİNE YÖN VEREN ÖNEMLİ AKTÖRLER

1.1.Sabri Fehmi Ülgener'in Hayatı

Sabri Fehmi Ülgener baba tarafından Anadolu Türklerindedir. Yetişmesinde dedesi İsmail Necati Efendi'nin önemli bir yeri vardır.Ülgener'in tahminlerine göre dedesi, H.1255/M.1840 yıllarında Safranbolu'da doğmuş, tahsil hayatına da burada başlamıştır. Müftü Mehmed Hilmi Efendi'den ders aldıktan sonra İstanbul'a gitmiştir. Muhtelif hocalardan gördüğü eğitim sonrası1868'de icazet almıştır. H.1315-1328/M.1909-1910 yıllarında huzur hocaları arasındabulunmuştur.İsmail Necati Efendi zahiri ilimlerin yanında tasavvufa da meylederekGümüşhanelîAhmed Ziyaeddin Efendi'ye intisab etmiştir. Gümüşhanevî'den hilafet icazeti almış, bu dergâhtaki vazifesinivefatına kadar sürdürmüştür.²

İsmail Necati Efendi ile Cemile Hanım'ın oğlu Mehmet Fehmi, 1864 yılında Safranbolu'da doğmuştur.Hayatının ilk yılları dışında ömrünün geri kalanı babasının medrese eğitiminde ilerlemek gayesi ile gittiği İstanbul'da geçmiştir.Kur'ân-ı Kerîm'i ezberine alan Mehmet Fehmi önce babasının yanında sonrasında diğer hocaların tedrisatında yetişip icazet almıştır. Farklı eğitim kurumlarında müderris olarak görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra huzur dersleri müderrisliği de yürütmüştür. H.1334-1337/ M.1916-1918.³1892 yılında Emine Behice hanım ile evlenen Mehmet Fehmi Efendi'nin 1908 yılında Mesude ve 1911 yılında İsmail Sabri isimlerinde çocukları dünyaya gelmiştir.Mehmet Fehmi Efendi Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle

²Ahmed Güner Sayar, *Sabri F. Ülgener: Bir İktisatçının Entellektüel Portresi*, 2007, 32-36.

³ Huzur Dersleri: Osmanlılar'da 1759'dan 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasına kadar ramazan ayında padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleri.<https://islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim Tarihi: 13.12.2021)

İstanbul Müftüsü tayin edilmiştir. Geçirdiği son rahatsızlık akabinde 20 Nisan 1943 yılında vefat etmiştir.⁴

Sabri Ülgener'in annesi Emine Behice hanım İstanbulludur. Osmanlı askerî sınıfı üyesi Hasan Sabri Paşa'nın kızıdır. Hasan Sabri Paşa'nın şehid olmasıyla Emine Behice hanım altı yaşında yetim kalmıştır. Babası ile teyzesinin eşi şehadete erince Ülgener'in annesi kardeşleri ve kuzenleri ile büyümüştür. Askeriye sınıfı yaşam tarzıyla yetişen Emine Behice hanım'ın büyüdükçe konakta konuşulanlara karşı farkındalığı artmıştır.⁵ Emine Behice hanım'ın teyzesi Ayşe Sıdika hanım ruhen bağlı olduğu Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin Efendi'yi Cağaloğlu'ndaki dergâhında düzenli olarak ziyaret etmektedir. Bu ziyaretlerden birinde Ayşe Sıdika Hanım genç ve beyefendi hoca olan Mehmed Fehmi Efendi'yi görür. Yeğeni ve bu genç hocanın hayatlarını birleştirmelerini temenni eder ve konağa bu meseleyi açar. Konakta Ayşe Sıdika hanım'ın teklifi karşılık bulmaz hatta enişte ve kuzenlerin gözünde damat adayı sarıklı cühelanın birisi olarak görülmektedir. Tüm itirazlara rağmen evlilik gerçekleşir. Bu evlilikten Mesude ve İsmail Sabri olmak üzere iki çocukları olmuştur. Emine Behice Hanım 18 Ocak 1943'te vefat etmiştir.⁶

Sabri Ülgener 1911 yılında, İstanbul Cağaloğlu'nda Fatma Sultan Cami Dergâhı şeyh meşrutasında doğmuştur. Aile, çocuklarına iki tarafında babalarının ismi olan İsmail Sabri ismini vermiştir. Mehmet Fehmi Efendi babasının vefat yılı olan 1919 yılına kadar ailesiyle birlikte burada ikâmet etmiştir. İlkokula Aşiyân İbtidâî'sinde

⁴Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 32-36.

Ahmet Güner Sayar anlatıyor: "Sabri Bey de babası gibi babasının devamı idi. Babasını çok severdi, ruhen ona çok bağlı idi. Şu kadar ki İsmail Sabri olarak adlandırılmasına rağmen babasının ismi olan Fehmi'yi kendi isminin yanına getirmiş, akademik bütün yazılarını hatta resmî yazışmalarını Sabri Fehmi olarak yapmıştır. Tek çocuğuna babasının ismini vermesiyle de 1865' den beri aile içinde üç nesil "Fehmi" isminin kesintisiz kullanılması sağlanmıştır. (Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 42.)

⁵ Bu konuşmalar Abdülhamit aleyhtarlığı ve özgürlük üzerineydi. Temel soru ise vatan nasıl kurtarılacak? Ayrıntılı bilgi için bakınız: (A.g.e s. 50,51)

⁶Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 44-53.

başlayan İsmail Sabri bu okul kapanınca üçüncü sınıf öğrencisi olarak İstanbul İdâdîsi'nin ibtidâî kısmına nakledilmiş ve buradan mezun olmuştur.⁷

İsmail Sabri Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini idrak edecek yaşta olmaması sebebiyle ülkenin gidişatından habersizdir. Kendisi 1923'te Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemde orta tahsili için İstanbul İdâdîsi'ne (daha sonra İstanbul Erkek Lisesi) başlamıştır. 1931-1932 eğitim öğretim döneminde buradan mezun olmuştur. Ülgener devlet okullarında bir yandan eğitimine devam ederken bir yandan da babasından Kur'ân-ı Kerîm ve İslâmî ilmi halle ilgili yüzyüze eğitim almıştır. İlerleyen yıllarda babasının ilmiye sınıfından arkadaşlarının sohbetlerine de katıldığını, onlardan da çok şey öğrendiğini ifade etmektedir. Baba ocağındaki bu sohbetler, onun Osmanlı iktisat anlayışı temsilcileriyle doğrudan temasını sağlarken zihniyet araştırmalarına da temel teşkil edecektir.⁸ Bu davetliler Ülgener'in tabiriyle, "Maddeye uzaktan bakan, ona dokunmaktan uzak, gayet kibar konuşan insanlardı." Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte Ülgener'e göre eski ile yeni arasında çatışma doğmuştur ve esas mesele yeninin amacı ve temel dinamiklerinin iyi seçilmesi gerektiğidir. Bu nedenle İsmail Sabri o dönemde soruna taraf olmaktan ziyade mevcut oluşumu tarih şemsiyesine alarak anlamayı seçmiştir.⁹

İsmail Sabri babasından İslâmî ilimleri öğrenirken aynı zamanda fakültede ticaret hukuku dersinde gördüğü kurallar ile iktisat derslerinde gördüğü piyasa mekanizmasına ilişkin kuralları tedris etmektedir. Bu kurallar arasında zıtlık değil uyum olduğu kanaatinde dir. Buradan hareketle saflaşma yada tek yanlılık olgusunu gerçekçi bulmamaya başlamıştır.

⁷Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 55-56.

⁸Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 58-59.

⁹Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 60.

İsmail Sabri, baba ocağındaki arkadaş sohbetlerinden yalnızca fikihî değil, tasavvufa dair sohbetlerden de istifade etmiştir. Fakat onun bu konudaki bilgisinin kaynağı buradaki sohbetlerden ziyade aile hayatından kendisine aksedenler ve ailesinden kalan kitaplardan okuduklarıdır. Ülgener'in hayatına, temasta bulunduğu bir mutasavvıf girmemiştir. Onunteselli ve tecelli anlamında tasavvufu adlandırması Batınîlik ve Melamîlik şeklindedir.¹⁰Babasından hüsn-i hat öğrenen İsmail Sabri, divan şiirine ve mizah okumaya ilgilidir. Babasının kitaplığından Cevdet Paşa tarihi dikkatini çekmiştir. Arapça, Farsça ve Osmanlıca'ya hakimdir. Bu sayede Osmanlı vakânuvislerini¹¹ rahatça okuyabilmiştir.¹²

İsmail Sabri öğrenim dili Almanca olan İstanbul Erkek Lisesi'nde eğitimine devam ederken İstanbul'da çıkan bir gazete ile de Almancasını ilerletmeye çalışmıştır. Özel hocalardan evinde Almanca dersleri almıştır. İstanbul Erkek Lisesi'nden mezuniyetinin ardından Darülfünûn Hukuk'a girmiştir. 1933'teki üniversitelere yönelik reform kapsamında Darülfünûn'dan üniversiteye geçiş sürecini öğrenci olarak tecrübe etmiştir. Alman hocalar İstanbul Üniversitesi'ne davet edilip göreve başlamıştır. İsmail Sabri 1933-1935 yılları arasında Alman hocalardan ders almış, 1934-1935 yılında hukuk fakültesinden mezun olmuştur.¹³

Ülgener, mezuniyeti sonrası 1935 yılında Hukuk Fakültesi'nin İktisadiyat ve İçtimaiyat kürsüsüne asistan olmuştur. Burada da alanında mütehasıs Alman hocalardan dersler almış hatta diğer Türk akademisyenler ile birlikte Alman hocaların derslerinin çeviri işini üstlenmiştir. Görevi süresince Röpke, Kessler ve Rüstow gibi isimlerle de dostluk bağları kurduğu nakledilmektedir. Bu hocaların gerek sosyal gerek

¹⁰Ahmet Güner Sayar, "Sabri Ülgener'in Bıraktığı Miras", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası -Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan* c.43/ (1987), 34.

¹¹**Vak'anüvis:** Osmanlı Devleti'nde resmî tarihçiler için kullanılan unvan.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/vakanuvis>

¹²Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 63.

¹³Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 64-65.

akademik yönleriyle Ülgener'in zihninde hayranlık kazandığı belirtilmektedir. Neumark, Kessler, Rüstow, Isaac ve Röpke ile yaptığı sohbetlerde Ülgener görmüştür ki bu hocalar bilgiyi hiçbir ayrıntısını gizlemeden paylaşmakta ayrıca paylaşılan bilginin de farklı bakış açılarıyla kapsamını genişletmektedirler. Ülgenerde baba ocağında, bu duruşa örnek teşkil edecek biçimde “Âlim susarsa mahvolur.” düsturunu edinmiştir. Bu doğrultuda paylaşılan, dağıtılan bilginin artarak değer kazanacağını bilmektedir. İlim ve bilgi bir servet ise bu servetinde teklifsizce paylaşılarak artacağından şüphe duymamıştır. Ülgener zihninde oluşturduğu bu denklemlerle Alman hocalardaki İslâm ahlâkına dikkat çekmiştir.¹⁴

Ülgener'in düşünce gelişimine katkı sunanların başında; Rüstow'un *İktisat Sistemi ve İktisat İdeolojisi* adlı çalışmasında kapitalizmin en önemli unsurunu zihniyet olarak gören Werner Sombart gelmektedir. Ülgener Sombart'ın berrak ve kolay anlaşılır uslûbuyla akademik çalışmalarına başlamayı isabetli bir tercih olarak değerlendirmektedir. Ülgener'in düşünce dünyasına belki de daha çok tesir eden bir diğer isim Max Weber'dir.¹⁵

Ülgener, Sombart-Weber ikilisinin öncüsü olduğu ikinci kuşak Alman Tarihçi Okulu'yla irtibatını artırmıştır. Böylece basamak basamak geçmişe doğru takibe çıkmıştır. Bu okul mensuplarının insanı anlamaya yönelik bir yöntem üzerinde durmaları Ülgener'in karşısına Dilthey ve Rickert'i çıkartmıştır. Dilthey'in objektif bilginin açıklanabilirliği ile sübjektif bilginin anlaşılabilirliği yaklaşımını esas almıştır. Geçmişe doğru yolculuk devam ederken Kant ile karşılaşan Ülgener için Kant'ın sübjektif bilgi (ruhî gerçeklik) ve objektif bilgi (doğal gerçeklik) ayırımı çok önemlidir.

Ülgener akademik hayata başlamasıyla birlikte Alman hocaların sohbetlerinden, Weber ve Sombart eksenli yaptığı araştırmalardan çıkardığı sonuç, din kavramının

¹⁴Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 67-74.

¹⁵Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 75.

Marx'ın ifade ettiği gibi yalnızca bir üst çatı unsuru olmadığıdır. Din ayrıca etki eden bir role sahiptir. Bu çizgide o ayrıca Marxistlerin ekonomik temele aşırı güvenip onu kutsamaları karşısında manevî unsurların önemini mübalağa edenlere de denge ve istikâmet önerir.¹⁶

Alman hocaların İstanbul'a gelmesi Weber'in bakış açısının ülkede yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Ülgener'e farklı kültürel ortamlarda benzer ekonomik faaliyetlerin aynı şekilde sonuç verememesinin arkasında yatan unsurun zihniyet araştırmalarıyla ortaya konulabileceğini öğretmiştir. 1930'lara gelindiğinde Ülgener görmüşürki toplumun gelir durumu ve meslek tercihleri nazara alındığında, yaşama alışkanlıklarının ilham kaynağını oluşturan din olgusu hayatlarında önemli bir aksı oluşturmaktadır. Bu çerçevede toplumun tüm kesimlerinin hoşnut olduğu bu ahengin temelde İslâmiyet'ten kaynaklandığı bir gerçektir. Politik çevrelere bakıldığında İttihatçılardan bu yana İslâmiyet, pozitivizminde etkisiyle ekonomik geriliğin sebebi olarak öne sürülmektedir. Öne sürülen bu söylemlere karşın ortada hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Weber'in teorisine göre Protestan ahlâkı (norm); yani halihazırda var olan yasa, din anlayışı yada ahlâkî nizam 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batı Avrupa'da kapitalizmin doğmasına (reel) sebep olmuştu. Buradan hareketle Osmanlı-Türk toplumunda süregelen ekonomik geriliğin (kapitalizmin başlamamasının) sebepleri nelerdi? Başka bir deyişle Osmanlı-Türk toplumunda İslâm ahlâkı (norm) nasıl bir iktisadî zihniyet (reel) oluşturmuştu? Bu sorular çerçevesinde Ülgener'e norm ile reel arasındaki uyumsuzluk nedenlerini ortaya çıkarmak kalıyordu.¹⁷

1930'lu yıllarda Türk düşüncesinin din-ekonomi etkileşimine sosyolojik açıdan bakabilen öncüleri bulunmamaktaydı. Bu eksikliğin sebebinin Ziya Gökalp'in etkisiyle o dönem hakim olan Durkheim sosyolojisi olduğu söylenebilir. Ülgener'in zihin

¹⁶Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 77-79.

¹⁷Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 81.

dünyası büyük ölçüde Webergil teoriyle uyumlaşmaya başlamıştır. Buna okuduğu Osmanlı klasik şiirleri de eklenince geriye bu emeğin bilimsel bilgiye dönüşme aşaması kalmaktadır.Ülgener, çalışmaları sırasında göz ardı edilmemesi gereken bir hususu da hayata geçirecektir. Bu ayrıntı; Weber'in tezini Osmanlı-Türk toplumunda test etmekle ilgili çalışması hakkında Türk hocaların da kanaatini öğrenmektir. Bir hoca hariç bu konuda Ülgener'e olumlu dönüt olmamıştır. Bu tek hoca ünlü Türkolog Fuat Köprülü'dür.¹⁸

Ülgener, akademik çalışmalarını sürdürürken 1936 yılında bir evlilik de gerçekleştirmiştir. Bu evliliğinde arzuladığı hane huzurunu elde edemediği nakledilmektedir.Bir buçuk yıl süren bu evliliğin sonlanmasıyla kendisini daha fazla doktora çalışmalarına yoğunlaştırmıştır.¹⁹

Ülgener zihniyet araştırmasına yoğunlaşırken bir yandan da iktisat teorisine ve bu teorinin tarihine yönelik okumalar yapmıştır. Bu okumalar esnasında OttoStein'in *MengeundGrossein derWirtschaft* başlıklı kitabını incelemiş ve bu eserin tanıtımına yönelik bir yazı hazırlamıştır.O. Stein söz konusu eserde üstü örtük bir metod kavgası etrafında Neoklasik iktisat ile Alman Tarihçi Okulu'nun karşılaştırılmasını yapmaktadır. Stein'e göre fayda, nihai fayda, ihtiyaçların kesafeti(çokluk, yoğunluk) gibi türlü türlü mevhumlar içi boş manâsız tabirlerdir. Önemli olan iradenin ön safa geçirildiği bir sisteme (teoriye) duyulan ihtiyaçtır.Bu demektir ki iktisadı piyasadan gelen teorik kavramlar doğrultusunda değil, halkın içerisinde yaşayarak anlamak gerekmektedir.”²⁰

1936 yılının Aralık ayında İstanbul Üniversitesi bünyesinde başlı başına bir İktisat Fakültesi kurulmuştur. Ülgener burada “Umumî İktisat ve İktisat Teorisi”

¹⁸Sayar, Sabri F. Ülgener, 81-82.

¹⁹Sayar, Sabri F. Ülgener, 82.

²⁰Sayar, Sabri F. Ülgener, 83.

Kürsü'süne asistan olmuştur. 1937 yılında *Yakın-Şark Türk-İslâm Dünyasının İktisat Ahlâkı ve Zihniyet* adlı doktora çalışmasını Hukuk Fakültesi'nde vermiştir.²¹

Ülgener'in üzerinde tedrici yol aldığı Webergil sosyolojiye olan boşluğu G.Kessler İstanbul Üniversitesi Hukuk ve İktisat fakültelerinde verdiği dersler ile doldurmaya çalışmıştır. Kessler zamanla öğrencilere aktardığı bu dersleri "İçtimaiyata Başlangıç" adıyla bir kitapta toplamıştır. Ülgener'e göre bu eser Türk düşüncesine kalın duvarlar arkasında kalan kişileri ve özellikle Max Weber'i tanıtmaya fırsatı sunmuştur. Ülgener sonrasında Kessler'in bu kitabına da eleştirel bir tanıtım yazısıyla not düşmüştür.²²

Ülgener üzerinde çalıştığı *Kapitalizmden Evvel İaşe Buhranları* başlıklı doçentlik tezini 1941 yılında vererek yine aynı yıl "Maliye ve Umumî İktisat Teorisi" kürsüsüne doçent olarak atanmıştır. Bunu takiben İktisat Fakültesi Mecmuası'nda ilk ilmî makalesi *İktisadî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri* başlığıyla yayınlanmıştır.²³ 1941 yılında Ülgener zihniyet araştırmalarına yelken açarken büyük ilham aldığı Werner Sombart vefat etmiştir. Ülgener Sombart'a ithafen; *İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti* başlıklı yazıyı özenle kaleme almıştır. Ülgener'e göre insan zihniyetinin Sombart'ta bulunduğu anlam şu şekildedir:

"Söz gelimi sermaye birikimi Marx'ın sermayenin dolanımında ileri sürdüğü gibi artı değerın ortaya konulmasıyla değil, fakat girişimcinin kafasını sermaye birikimine programlayan insan zihniyetinin bir neticesidir. Bu demektir ki her münferid hadise ne kadar maddi ve reel görünürse görünsün daha geride manevi bir realite ile tayin edilmektedir."²⁴

²¹Sayar, Sabri F. Ülgener, 84.

²²Sayar, Sabri F. Ülgener, 85-87.

²³Sayar, Sabri F. Ülgener, 97.

²⁴Sayar, Sabri F. Ülgener, 99-100.

1940'lı yıllarda İkinci Dünya Savaşı'nın yansımaları tüm alanlarda hissedilmektedir. Özellikle ekonomik alanda meydana gelen daralmalar sonucu narh²⁵ uygulamasına geçilmiştir. Ülgener devletin arz ve talep mekanizmasına müdahale ederek fiyatların teşekkülünde rol oynamasını İslâm hukuk ve ahlâk kaynaklarındaki yansımalarıyla da ele alan önemli bir çalışmaya imza atmıştır. *İslâm Hukuk ve Ahlâk Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri* başlıklı bu yazısını, kendisine kalben büyük bağlılık duyduğu Ord. Prof. Ebu'l-ûlâ Mardin'e adamıştır.²⁶

Sabri Fehmi Ülgener üniversite kanunu'nun kendine sunduğu haktan istifade etmek ve bu vesileyle Amerika'ya gitmek istiyordu. Fakültesine bu niyetle resmi yoldan başvurdu ve bu başvuruya olumlu yanıt İstanbul Üniversitesi Rektörlüğünden geldi. 1946 yılında beş Türk akademisyenle birlikte Ülgener'deyurt dışına gönderilmiştir. Ülgener Alman hocalardan Rüstow'un yönlendirmesi neticesinde Harvard Üniversitesi'ne gitmek istemektedir. Bu amaçla Newyork'tan ayrılarak Boston'a geçmiş ve Harvard Üniversitesi yakınlarında bir ev kiralamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra üniversitenin ekonomi bölümü paha biçilemez bir değerdedir. Ülgener Harvard günlerinde J.A.Schumpeter ve A.H.Hansen ile yakın ilişkilerde bulunmuştur. Ülgener Amerika'dan dönüşünü takiben 1948-1949 akademik yılı ve sonraki yılında İktisat Fakültesindeki Makro İktisat derslerini öğrencilerine Keynes-Hansen çizgisinde aktarmıştır. Ülkemiz Keynesyen ekonomi uygulamalarının geçtiği iktisat fakültesi öğrencileri bu teorinin çekirdeğini Ülgener'den öğrenmişlerdir.²⁷ Ülgener 1951 yılında *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi* başlıklı profesörlük takdim teziyle Umumî İktisat ve

Narh: Mal ve hizmetler için tayin edilen en üst fiyattır. Ayrıntılı bilgi için: <https://islamansiklopedisi.org.tr/narh#2-osmanlilarda>

²⁶Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 104.

²⁷Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 114-116.

Maliye Teorisi Profesörlüğü'ne yükseltilmiştir. Üniversite Kanunu kapsamında 1954 yılında yapılan oylama sonucu İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi dekanı olmuştur.²⁸

Sabri Fehmi Ülgener kendi dostluk dairesine kabul ettiği arkadaşlarıyla evinde her konuyu içerisinde barındıran ilim sohbetlerinde buluşmaktadır. Sanata düşkünlüğü evini saran eserler ile kendini ele vermektedir. Kimi zaman duvarlarını nakışlayan hat eserlerine öylece tefekküre dalmakta kimi zaman ise kalemiyle talik yazı çalışmaları yapmaktadır.²⁹Kendi sakinliği ve meşgaleleri içerisinde devam eden hayatını 1953 yılında fakültesine asistan olarak giren Sevim Aytaç hanımefendi ile 1958 yılında birleştirmiştir.Büyük bir hassasiyet ve incelikle evliliklerini sürdüren Ülgenerlerin 1960 yılında bir erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Ülgener bu çocuğuna çok kıymet verdiği babası Mehmed Fehmi'nin ismini vermiştir. Ülgener bir evlat ile yuvalarının taçlanışıyla birlikte iç aleminde huzur yaşamış fakat 1960'lı yıllarda ülkenin giderek belirsizliğe sürüklendiğinin farkına varmıştır. Bu durumunu epey üzmüştür.³⁰

27 Mayıs 1960 yılında ordu Demokrat Parti iktidarına son vererek ülke yönetimini ele geçirmiştir. Ülgener bu darbeyi tasvip etmemiştir. İktisat Fakültesi akademisyenleri arasında her ne kadar bütünüyle homojen gruplar olmasa da 1960 darbesini getirdiği yol ayrımı ile beraber düşünce ayrımında da bloklar oluşmaya başlamıştır.Bu blokta Ülgener Sosyalist akımlara gösterdiği direnç ile yer almaktadır.Karşı blokta yer alan İdris Küçükömer ve Sencer Divitçioğlu'na göre ise çözüm "sosyalizm"dir. Türk solunun niçin kapitalistleşemedik soruları ekseninde cevap Behice Boran'ın Osmanlı ekonomisini feodal düzlemde görmesi olarak kabullenilmiştir. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde Türk solunu temsil eden hocaların "Asya üretim tarzını" savundukları görülmektedir. Ülgener tüm bu yaşananları endişe ile izlemektedir. Ülgener'e göre Batı'da feodalizmin ardından kapitalizmin yükselmesi

²⁸Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 134-142.

²⁹Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 150-154.

³⁰Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 155-161.

mutlak olarak dünyanın her yerinde bu olgunun gerçekleşeceği anlamı taşımamaktadır.Ülgener insanlara sürekli ideolojinin tütsülendiği bu zamanda tarafsız ve vakarlı tavrını bozmamıştır. Weber düşünce eksenini çizgisinde şekillenen ilmi düşüncelerini çevresine yaymak gibi bir gaye de edinmemiştir.³¹Sabri Fehmi Ülgener fakülte dışında bir grup ilim adamıyla düzenli şekilde toplantılara katılmıştır.Bu toplantılar sırasıyla her birinin evinde gerçekleşmiş ve bir konuşmacı seçilmiştir. Bu grubun ne bir adı ne de bir siyasî yönü bulunmaktadır.Temel amaç ilim sohbetlerinde bir araya gelmektir.³²

1974 yılında Ülgener'in eşi Sevim Hanım rahatsızlanmıştır. Ülgener eşinin rahatsızlığı nedeniyle üniversiteden bir müddet izin alıp Londra'ya gitmiştir. Sevim Hanım'ın burada rahatsızlanması nedeniyle tekrar Türkiye'ye dönmüşler ve Sevim Hanım burada cerrahi müdahale geçirmiştir.Ülkenin yaşadığı çalkantılar, yakın dostlarının ard arda vefatı ve eşinin rahatsızlığı da onu derinden üzmüştür.Bu üzüntü yükü de kalbine binince 1976 yılında Çapa Tıp Fakültesi'ne yatırılan Ülgener'in kalbine pil takılmak mecburiyetinde kalınmıştır. Bu rahatsızlığını takiben fakülte hocaları Çapa'ya Ülgener'i ziyarete gelmektedir. Ziyaretçiler arasında olan Fethi Gemuhluoğlu, Ülgener'e ziyaretini şu veciz söz ile noklalar: "Muhammedîler kalplerinden rahatsız olmazlar."³³

Ülgener iyileştiğinde *Aydınlar Sosyolojisi* başlıklı yazısına yoğunlaşır. Nihayet 1977 yılında Aydınlar yazısı *İktisat Fakültesi Mecmuasında* yayınlanacaktır. Bu yazının kaleme alınmasındaki temel unsur Ülgener'e yılların biriktirmiş olduğu kırgınlık ve kızgınlıktır.İşte bu içe doluş necitesindeÜlgener ilim adamına yakışır hassasiyetle vevar gücüyle kalemine sarılmış ve onu coşturmuştur. Bu içe doluşa sebep olan bir olayı

³¹Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 162-171.

³²Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 185-186.

³³Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 189.

burada aktaracak olursak Mayıs 1977 yılında bir üniversite tarafından düzenlenen sempozyumda kaydedilenleri Mehmed E. Palamut şu şekilde aktarmaktadır:

“...Sempozyum oldukça kalabalık idi.Ziraon beş gün sonra genel seçimler vardı. Bu nedenle de bu toplantı politikacılar ile ‘müdahane-i âlimanlar için kaçırılmaz bir fırsattı. Nitekim objektif ve ilmî esaslara müstenit bazı bildiriler arasında yer yer sübjektif ve politik değer yargılarına dayanan birtakım çatlaksesle ve yanlış verilerle örülmüş ‘bilimsel’lik iddiasında indî görüşlerde eksik değildi...

Bu sonuncular gittikçe seslerini yükseltmeye ve salona hâkim olmaya başlamışlardı. Hele bunlardan biri ‘Ankara rüzgarı Ankara’dan size yeni ve sağlıklı bilgilergetirdi’gibi anlamsız vâveyla ve tafraları sıralamaya başlayınca salon adeta bir anda mutlak sükûta büründü...(S)ükût devam ederken bir partinin üstündeki eski ilmî ve halihazırdaki politik sıfatını birleştiren yöneticisi, gayet laubali şekilde, kürsüye geldi. Şahsî politik hırs ve çıkarlarına kendinden önce ‘Ankara Rüzgarı’nın (?) söylediklerini pek güzel malzeme yapıp, o günlerin mevcut iktidarına kara üstüne kara sürmeye başlamıştı ki herkesin tek kulak kesildiği salonun arka sıralarından orta boylu mütevazi ve karşıdakine iltimat telkin eden bir bey,sağ eli havada, ayağa kalkınca; 1980 sonrası danışma meclisi üyeliği de yapmış bulunan oturum başkanı profesör derhal:

-‘Hocam bir şey mi söyleyeceksiniz? Lütfen kürsüye buyurun’ davetinde bulundu.Bunun üzerine:

-‘Hayır! Kürsüye gelmeme gerek yok’ dedi ve kendisine yaraşır ilmî olgunluk ve saygı uyandıran bir edâ ile devam etti: ‘Sizin bu yaptığınızın ilme ve üniversiteye yaraşan bir yanı var mı?Alelâdebir siyasi parti kongresine büründürülen bu toplantıya, üniversitenin adını nasıl âlet edersiniz? Program yanlış isimlendirilmiş:

(Ekonomik sorunlar ve ...partisi) şeklinde niye takdim etmediniz?’ sorusunu yöneltmişti ki, az önce sükûta boğulmuş salon bir anda yüzlerce alkışa dönüştü. Alkış tufanının kesilmesinden sonra, sakin fakat böyle garabat karşısında da üzgün, titreyen sesiyle devam etti: ‘-Bu mahiyetteki bir toplantıya katılmayacağım gibi oturum başkanlığı dayapmam gayri mümkün.Binaenaleyh, bugün öğleden sonra uhde verilmiş olan oturum başkanlığını kabul etmeyeceğim. Bilgilerinizi rica ederim’ diyerek koltuğuna oturan şahsın rahmetli Ülgener Hoca olduğunu o zaman öğrendim.”³⁴

Ülgener’in buradaki açıklamasından onun ilmi konulardaki tarafsızlığı, siyasete karşı ne derece mesafeli olduğu anlaşılmaktadır. Taraflı tutum ve davranışların sergilendiği ortamda tavrını net olarak ortaya koyduğu bilinmektedir. Bu durum onun eserlerinde sergilediği objektif bakış açısı gayretinin de bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Ülgener 70 yaşını ikmale erdirdiği 1981’in 21 Mayıs’ında emekli olmuştur. Ülgener emekliliğinden sonra Süleymaniye Kütüphanesi’nin hatırı sayılır misafirlerindedir. Ülgener’in hat sanatına büyük ilgisi vardır. Burada büyük ustaların elinden çıkmış bu enfes levhaları büyük bir incelikle izleyip ve gözden geçirmektedir. Ülgener 1981 yılının başında *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*ve 1981 yılının sonunda ise *Zihniyet ve Din* kitaplarının yayınlanmasının ardından tatlı bir sevinç ve heyecanı yaşamıştır.³⁵İlerleyen yaşına ve kalbinin gün geçtikçe artan yüküne rağmen Ülgener’in kafasında hâlâ kaleminin gücüne sarılarak yazma telaşı vardır. O günlerde hocasının içinde yaşadığı dünyaya ilişkin Ahmet Güner Sayar şunları söylemektedir:

³⁴Mehmet E. Palamut, “Ülgener Hocayı Nasıl Tanıdım?”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası -Prof. Dr. S. F. Ülgener’ e Armağan 43/ (1987), 35-37.*

³⁵Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 200-210.

“...Nitekim ‘Zihniyet ve Din’de satırlar arasına sıkıştırdığı ruh halinin hakiki ve öz değeri vefatından sonra anlaşılacaktır. Gerçekten de ‘Zihniyet ve Din’ bir anlamda Sabri Ülgener için bir hayat envanteridir. Bu eserinde tasavvufla iktisat arasındaki var olan ilişki alanını gün ışığına çekerken din-i mübinin en uzanılmadık yanlarında fikrî yolculuğunu gerçekleştiriyordu. Bu kitabın müsveddelerinin arka sayfalarına, tasavvuf büyüklerinin ruhaniyatlarına sığınıp isimlerini karalıyor, bu arada Hz. Muhammed’den ‘Ya Şefîy’ül-Müznibîn’ (Ey günahkârların şefaathçisi!) diye istimdada bulunuyordu. Bugün gibi hatırlarım: ‘İktisadî İnhihat’akarşılık aradığımız günlerden birinde tesadüfen eline aldığı bir Osmanlıca şiir kitabından Ali Âli merhumun ‘Ey gönül tahtına sultan-ı cihan Kuşadalı’ mısra ile başlayan şiirini büyük bir vecd ile okudu. Bunu başı öne eğik bir vakfe-i sükûn izledi. Doğrulurken ‘Ya Kuşadalı’deyişi ne kadar içten ne kadar gönüldendi. *Zihniyet ve Din* şu mânâda, onun en anlamlı eseridir. İslâmiyet’i Weber karşısında, bilimsel çizgide savunurken bunun arka planında derin bir inançla bağlı olduğu İslâm dini ile, objektif bilginin buluşması vardır. O kitaptaki İslâmiyetle, İslâm tasavvufu ile ilgili her satır birer şahadettir, bir isbat-ı vücuttur. Ayrıca bu kitap yıllarını iktisat bilimine ayırmış bir bilginin İslâmiyet’in sistemleştirdiği tasavvufla Müslümanın bozduğu tasavvufun çok özlü bir hesaplaşmasının muhasebesidir.”³⁶

Ülgener’in kıymetli talebelerinden Ahmet Güner Sayar Haziran ayında hocasını ziyarete Erenköy’e gitmiştir. Ülgener Sayar’a 1983’ün Marx’ın ölümünün 100. Yılı J.A. Schumpeter ve J.M.Keynes’in ise doğumunun 100. yılına denk geldiğini ve bu münasebetle bir yazı kaleme almayı planladığını anlatır. 30 Haziran akşamı Ülgener’in ebediyete yolculuğa çıkmadan önceki son günüdür. Erenköy’deki evlerinde zamanın beklendik akışı içerisinde akşam yemeği yenmiştir. Ülgener o gün Sevim hanım’a 22.30

³⁶Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 215.

sularında istirahate çekileceğini söylemiş ve o günün gecesinde geçirdiği kalp krizine dayanamayıp 1 Temmuz 1983 günü duasında da rabbinden niyaz ettiği üzere uykuda iken vefat etmiştir.

Sayar hocasının vefatının ardından duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

“Gerçekten de Sabri Ülgener’in vefatıyla yetim kaldığımı hissettim. Çünkü insan ruhunun çürümesinin önüne geçebilecek en önemli vasıtalardan biri olan hasbî sohbetleri ben bu mübarek insanla yaptım.” ifadelerini kullanır.³⁷

Sayar, Ülgener’in hâline aksettirdiği ahlâkî olgunluğu şahid tutarak eğer Osmanlı Devleti bir on yıl daha yaşamış olsa idi Ülgener’in baba ve dede çizgisinden gideceğini ve tasavvufa intisap edeceğini ifade etmektedir. Yine Sayar’a göre Cumhuriyet’in varlığı Ülgener için kırılma noktası teşkil etmektedir. Şöyle ki Cumhuriyet Ülgener’i yakın tarihimize ve insanımızın hayata dair bakışını derinlemesine incelemeye sevk etmiştir. Bunu takiben Ülgener Cumhuriyet’e ekonominin açmazlarını raporlamış ekonominin çarkının dönebilmesi için reçeteler sunmuştur.³⁸

Ülgener dünya yada dünya dışındaki hiçbir olayı şahsileştirmemiş sübjektif menfaat güden hiçbir meselenin ve olgunun destekçisi olmamıştır. Toplumsal faydayı daima kişisel çıkarların üstünde tutan bir kişilik olarak tanınmaktadır. Eserlerini uzun sabırlı bir yolun sonunda nihayete erdirmiş gerek üniversitedeki öğrencileri gerek akademik camiadaki arkadaşları tarafından takdir edilmiştir. Geldiği ailenin ahlâk boyasıyla boyanan karakterini mesleğine taşıdığı nakledilmektedir. Ülgener somut ruhî gerçekleri idrak ederken anlama ve hayata geçirmeyi bir bütün kabul etmiştir.³⁹ Sayar’a

³⁷Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 14.

³⁸Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 31.

³⁹ Ahmet Güner Sayar anlatıyor: 1980’e doğru bir sohbetimizde; “Hocam! Annem Ayşe Hayrünisa Hanım’ın görüştüğü gün görmüş Fatma Hanım isminde bir İstanbul hanımefendisi var. Yaşı yüze yaklaştı. Geçenlerde kendisini ziyaret ettim. Bana Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Efendi’ye yettiğini

göre o, Osmanlı iktisat zihniyeti ile din arasında bağlantı kurarken karşılaşacağı kaynak hazinesinin kendisine yaşatacağı manevi lezzetin farkındadır. Bu nedenle Ülgener'in bu konuyu derinlerine inerek incelemek istemesi bilinçli ve istekli bir tercihtir.⁴⁰Ahmet Güner Sayar'ın şu ifadeleri Sabri Ülgener'in tasavvufufla olan ilişkisine ışık tutması açısından önemlidir:

“Tasavvufa şaşkırtıcı yatkınlığına rağmen, tasavvufun günümüzde aktığı mecraya pek merakı yoktu.⁴¹Ruhen Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Efendi'ye bağlı idi.Üveysî⁴²-meşrep halinin dışına taşmadı.Sohbetlerimizde kendisinden sıkça işittiğim Muallim Naci'nin şu beyti:

‘Hak –perestim arz’ ı ihlâs ettiğim dergâh bir

Bir nefes ayrılmadım tevhidden Allah bir’

Aslında onun için geçerlidir.

hatta vefatını (1894'te) hatırladığını söyledi.” deyince gözlerinin nasıl ışıdığını unutamıyorum. Bir başka sohbetimizde de Sahhaflar'dan Mehmed Şefik Bey hattıyla bir ‘Hilye-i Şerif’ aldığımı söyledim ve yazıyı Erenköy'e getirmek için izin istediğimde Sabri Hocam: “Hilye getirilmez. Hilye'nin ayağına gidilir” demişti.Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 238.

⁴⁰Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 238-239.

⁴¹ “Sabri Ülgener'in ruhen bağlı olduğu tasavvuf anlayışını Gümüşhanevî ile bitirdiğini ve bu tarikat silkinin Cumhuriyet Türkiye'sinde aktığı mecraya bulaşmadığını, temsilcileriyle herhangi bir temasın bulunmadığını biliyoruz. Kaldı ki içinde kendi dedesinin de bulunduğu Nakşibendiliğin Halidî-Gümüşhanevî kolu 1970'lere doğru politikada en belirgin tarikat desteğini vermiştir.“ Neticede tarikatın yönlendirdiği siyaset bir adım sonra siyaset-ekonomi ilişki ağı bu defa Nakşibendiliğe de bulaştı. Ortaya çıkan tablonun Gümüşhanevî ile temsil edilen tarikat ahlâkı ile derin farklılıklar yarattığı görüldü.Kaldı ki çağdaş tasavvuf, tarikatları lağv eden tekkeleri kaldıran nihayet gözden gönüle çekilen bir ahlak anlayışına sahipti. Ülgener ise bu ideal çerçevede (Melâmet) ile bunun dışında yol alanları (Bâtınî tarikatları) hep Osmanlı gerçeğinde bıraktığı izlerle tanıyordu. Ancak en azından dedesinin yolunun günümüzdeki şu konumundan haberdar olmayışını ne ile açıklayabileceğiz? Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 242.

⁴²**Üveysilik:** Bir şeyhe bağlanıp resmî süluk görmeyen, ancak Hz. Peygamber (sas.) veya bir velinin ruhunun etkilemesiyle terbiye ve irşat olanlara verilen sıfattır. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Otto Yayıncılık, 2014), 510.Bir kimsenin zâhiren görmediği kişi ya da kişilerden mânevî eğitim alması ve bu yolla meydana gelen tarikat anlamında tasavvuf terimi.<https://islamansiklopedisi.org.tr/uveysilik>

1.2.Eserleri

Ülgener özgür düşüncenin, bilimsel bilginin üretilmesi ve işlenmesinde kesin bir ön koşul olduğunu sürekli ileri sürmüştür. Ülgener farklı disiplinleri harmanlayıp gerektiğinde ortak süzgeçten geçirerek çalışmalarına bu bilgi süzmelerini damıtmıştır. Ülgener iktisatçı kimliğinin yanı sıra aynı zamanda bir tarihçi, toplum bilimci, hukukçu, sanatçı ve edebiyatçı kimliğinehaizdir. Çalışmalarında bu çok yönlü akademik kimlik yansımalarının izleri açıkça görülebilmektedir.⁴³

Ülgener'in ilk eseri olarak nitelendirebileceğimiz çalışması Otto Stein'in *Mengeund Grosse İnder Wirtschaft* adlı kitabının bir tanıtım yazısıyla beraber basılmış ilk bilimsel makalesi ise *İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri* isimli yazısıdır. Ülgener'in çalışmaları arasında bulunan *İktisat Dersleri* ile *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme* isimli iki çalışması ders kitabı niteliğini taşımaktadır. Diğer eserlerinde kendisinin sancılı ve sabırlı çalışmalarının meyvelerini görmek mümkündür. Bunların yanı sıra düşüncelerini dile getirdiği diğer eserleri şunlardır:

İktisadi İntihat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri, (İstanbul, 1951). Aynı kitap bazı değişikliklerle *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, (İstanbul, 1981).

Tarihte Darlık Buhranları,(İstanbul, 1951) Aynı kitap 1984 yılında *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti* adıyla (Ankara), yeniden basılmıştır.

Zihniyet ve Din(İstanbul,1981), (İstanbul, 2006).

Zihniyet, Aydınlar, İzm'ler (Ankara,1983), (İstanbul, 2006),

Makaleler, (İstanbul, 2006).

⁴³Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 238-242.

İlk eserinde Ülgener kapitalizme geçilememesinin ardındaki manevi faktörleri dönemin edebiyat ve sanat ürünleri süzgecinde analiz etmektedir. Özellikle Doğu toplumlarında ticaret yollarının Atlantik Okyanus'u kıyılarına kaymasının ardından yaşanan gevşeme ve sonrasında gelen kopuş bütüncül bir şekilde tasvir edilmektedir. İkincisinde Ülgener, o dönem toplum yapısını zihniyet ve din unsurlarıyla birlikte analiz etmektedir. Zihniyet ve din gibi manevi faktörlerde meydana gelen değişmelerin toplumun ekonomik ve sosyal dinamiklerinde nasıl bir değişime neden olduğu açıklamaktadır.

1.3. Metodolojisi

1930'larda Türkiye'ye Weber'in teorisi anlamında kapitalizm sirayet etmemiştir. Ülke bu akışı tersine çevirmek için devletçilik politikasına bel bağlamıştır. Bu durum karşısında Ülgener, kurulu düzeni geçmişiyile birlikte sorgulamaya başlamıştır. Osmanlı ekonomisinde kapitalizm kıvılcımını yakacak temel unsurların yokluğunun farkındadır. Odağında zihniyet ve din olan çalışmasında protestan ahlâkından hareket ederek Weber'in teorisinde öne sürdüğü riyâzetçi (ascetic) insan unsurunu tasnif etmeye çalışmıştır. Onun çalışmasının en çetrefilli bir o kadar da aydınlatıcı kısmı da bu noktaya kenetlenmiştir.⁴⁴

1930'larda İslâmiyet toplum tabakalarında hoşnut şekilde yaşanan din olmasına rağmen siyasi katmanlarda iktisadi geriliğin sebebi olarak etiketlenmektedir. Ülgener'e göre durum iddia edildiği gibiyse bunun mutlaka bilimsel bir açıklaması olmalıdır. Max Weber'in tahlillerine göre protestan ahlâkı 17. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'da kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Burada norm ile reel uyum

⁴⁴Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 310-311.

içerisindeyken bizim toplumumuzda norm ve reel arasındaki barışıklığın yüzdesi Ülgener'in akademik çaba ve çalışmalarına kalmıştır.⁴⁵

Weber'e göre; 17. yüzyılda özellikle Kuzey Avrupa'da kendisini belirgin bir şekilde tanıtmaya cesareti gösteren kapitalizme bu şansı verip yol gösteren protestan ahlâkının asketik insan modeli olmuştur. Bir tarafta durum bu şekilde gelişirken Osmanlı-Türk toplumunda neden aynı kuvvet ve yönde bir gelişme olmamıştır? Osmanlı insanının dahil olduğu dairenin ekonomik hayata karşı kendisini izole etmesi, ibadet dünyasındaki aktif hayatı toplumsal, özellikle de ekonomik hayata aynı dinamiklerle aktaramamış olmaları bu soruya cevap teşkil edebilecek niteliktedir.⁴⁶

Ülgener tüm toplumlarda hayatı düzenleyen bir ahlâkî sistem olduğunu bu sistemin de büyük ölçüde dinî unsurlar çerçevesinde şekillendiğini ifade etmektedir. Onun temel meselesi ise bu ahlâkî kurallar bütünü ile (norm) gerçek hayatta karşılığını bulan yaşantı (reel) arasındaki makastır. Birincisi bizi iktisat ahlâkı tanımına götürürken diğeri ise iktisat zihniyetine götürecektir.⁴⁷

Ülgener'e göre geride bıraktığımız dönemleri, devirleri doğrudan tekrar yaşama imkanımız bulunmamaktadır. Bu nedenle zihniyet araştırmalarında şemsiyesi altına güvenle girilecek yol, sanat ürünlerinin üzerine sinmiş olan yaşantı ve zihniyet izlerini kuyumcu titizliği ve objektifliğiyle izlemek olacaktır. Bu ürünler nazımlar, nesirler, divanlar, mesneviler gibi eserlerdir. Ülgener'e göre herhangi bir döneme ait zihniyetin şifrelerini çözmek için o zihniyetin sızıntılarını içinde özenle hapsedmiş sanat eserlerine başvurmak kıymetli bir yoldur. Ülgener'in bu eserlere kıymet atfetmesini onun edebiyat tanımından da anlamak mümkündür: "Edebiyatta ki, bir bakıma, sosyal kültürel kişiliğimizin söz ve yazı halinde kendini dışa vurması demek; kâh kendisi toplumu

⁴⁵Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 81.

⁴⁶Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 313.

⁴⁷Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 290-293.

belirleyen, kâh toplumla biçimlenen, fakat hangi sûretle olursa olsun sosyal varlığımızı olduğu gibi aksettiren ifade ve sembollerin toplamı şeklinde önümüze seriliyor.”⁴⁸ Öte yandan Ülgener zihniyet araştırmacısının araştırma adımlarını atarken azami derecede dikkat göstermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü bu yolculukta atılacak küçücük bir isabetsiz adım araştırmacıyı objektiflikten uzaklaştırarak subjektifliğe kaydırabilir. Bu noktadan hareketle zihniyet araştırmaları ince bir titizlikle dokunması, işlenmesi gereken çalışmaların belkide en başında gelmektedir.⁴⁹

Ülgener zihniyet araştırmalarının temelini atarken fütüvvetnameler⁵⁰, dönemin ahlâk eserleri, tasavvuf eserleri gibi temel eserlerden büyük ölçüde istifade ettiğini vurgulamaktadır. Bu ekseninde ortaçağlaşma dönemi zihniyet araştırmalarında kaynakların seçiminde olduğu gibi buradaki bilgiyi işleme ve anlamlandırma süreçlerinde de dikkate alınması gereken önemli noktalar vardır. Bu ikinci aşamada özellikle yanılma ihtimalini göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu kaynakların analizinde çok küçük bir özensizlik ya da ivedi bir kaniya varmak bizi gerçeklerden çok öteye savurabilmektedir. Bu nedenle özellikle seyyahların eserlerini eleştirel bir bakış açısıyla incelemek gerekmektedir. Zihniyet araştırmalarında bazı ahlâk eserlerini incelerken de çok ihtiyatlı davranılması gerekmektedir. Çünkü bu kitaplarda anlatılanların aksine zihniyet farklı bir yol izliyor ya da izlemiş olabilir. Tam bu mihenk noktasında Ülgener; iktisat ahlâkı ve iktisat zihniyeti gibi iki ayrı kavramsallaştırmaya gitmesinin nedenini pekiştirmiş olmaktadır.⁵¹ Bütün bu kaynak derlemelerinde en selametli görünen yol değişik kaynakları birbirleriyle karşılaştırmak birinde noksan ya

⁴⁸Sabri Fehmi Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 10-11.

⁴⁹Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 15.

⁵⁰**Fütüvvetnâme:** Esnaf teşkilatı ile bunları uymaları gereken kural ve kaidelerin yer aldığı kitaplara verilen isimdir. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 170. Fütüvvetnâme bir eserin değil, bir konuda yazılmış bütün eserlerin ortak adıdır. 13-14. yüzyılda Anadolu’da hem bir tasavvuf akımı hem de bir sivil toplum hareketi gibi ortaya çıkan Fütüvvet teşkilatının esaslarını işleyen, bu teşkilâta girenlerin uymaları gereken kuralları anlatan bütün eserlere “fütüvvetnâme” denmesi gelenekleşmiştir. <https://www.turkedebiyati.org/futuuvvetname-nedir/> (Erişim Tarihi: 09.01.2022)

⁵¹Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 45-49.

da karanlık olanı diğesinde tamamlayıp açıklığa kavuşturmakdır.⁵² Ülgener metodolojisinin omurgasını Şu sözlerle ifade etmektedir: “Çağın edebî ürünleri ve kaynakları dikkatli kullanılmak şartıyla bizi dosdoğru veya kıyaslama yoluyla çağın yaşanan gerçeğine götürür.”⁵³ Ülgener burada dönemin edebiyat ürünlerinin bir ayna gibi kullanılarak dikkatli bakıldığında insanı o dönemin ruhuna tanıklık ettireceğine bir kez daha vurgu yapmaktadır.

Ülgener, çağın insanının ruhunu yakalamak adına o dönemin edebiyat ve sanat ürünlerine nüfûz etmiştir. Bu eserlere alışılmışın dışında bir gözle bakılabildiğinde satırlar arasına sıkışmış bilgiler günyüzüne çıkabilecektir. Bunlar o dönem toplumunun sosyo kültürel ve ekonomik yapısı hakkındadır. Bunlara ulaşmada Ülgener için divan edebiyatının ayrı bir yeri olduğu bilinmektedir. Ülgener zihniyet araştırmalarında ahlâk kitaplarına da ayrı bir katmanda yer verirken bu kaynakların zihniyet araştırmalarında çok dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ülgener zihniyet araştırmalarını adımlarken objektifliğin öneminin bilincindedir. Özellikle sanat ve edebiyat eserlerine başvururken bu eserlere dayanılarak kesin ve önyargılı hükümlere varılmasına ihtiyatla yaklaşmıştır. Osmanlı-Türk insanının bilinç yansımalarını birincil olarak sanat eserlerinde yoklamıştır. Türk insanının ekonomik eşya ile bağı ve bu bağı günümüze aksettirecek unsurları daha çok divan şiirinde bulmuştur. Fakat kaynakları sadece bu eserlerle sınırlı kalmamıştır. Çok geniş bir edebiyat ve sanat ürünü yelpazesinde araştırmasını ilerletmiştir.⁵⁴

Ülgener iktisat teorisinin insanı; yalnızca bir miktar ve kıymet ilmi şeklinde tanımlamasına karşı çıkmaktadır. Ona göre insan olmaksızın iktisat ilmi bir madde yığınının başka bir şey değildir. Ülgener’e göre bu tür maddeci yaklaşımlar iktisat

⁵²Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 50.

⁵³Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 51.

⁵⁴Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 286.

tarihçilerinin zihniyet meseleleri üzerinde durmalarına uzunca bir süre engel olmuştur.⁵⁵ Ülgener'in iktisatçılığı, odağı sayılar olan, belirli bir zamana yayılmış ekonometrik modellerin sınındığı ampirik çalışmaların dışına taşmaktadır. Buna göre insanı temele alan, anlamaya dayalı, tarihi ampirizm onun akademik çalışmalarının kilit noktasını oluşturmaktadır.

Ülgener metodolojisinde, insanı anlamayı onu açıklamaktan daha rasyonel bulmuştur. Zihniyet araştırmaları ona göre iki aşamada şekillenmektedir. Bunlardan ilki zaman ve mekana göre o anlayışın etraflıca bir genel görünümünü vermek ve ardından bu zihniyetin derinlerine inmektir. Zihniyet araştırmalarının özünde olan subjektiflik hem araştırmacı için hem de okuyucu için güvensiz bir limanı temsil etmektedir. Ülgener bu durumun farkındadır ve temkinli ve kuyumcu işçiliğinde bir titizliğe sahip olma gayretindedir. Ülgener'in araştırmaya adım atarken kafasında yer edinen temel gaye ise Osmanlı-Türk insanının ekonomik tasvirini yapmaktır. Bu amaç temelinde Weber'in sosyal davranışlarımızın geri planında zihni yönlendirmelerin yattığı teorisi çerçevesinde anlamaya dayalı metodu kendi araştırmalarına yansıtacaktır.⁵⁶

⁵⁵Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 253-260.

⁵⁶Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 290-293.

1.3.1 Çalışmasında Kullandığı Ana Kavramlar

Araştırma eserlerinin bel kemiğini oluşturan temel unsurların başında kavramlar gelmektedir. Özellikle Sabri F. Ülgener’de kavramlar onun çalışmalarında esas aldığı anlama yöntemin temel unsurlarıdır. Ülgener’in süzgecinden bu tanımlar hakkında genel hatlarıyla kısa açıklamalar ele alınan meseleleri daha da anlaşılır kılacaktır.⁵⁷Bu çerçevede açıklanacak kavramlar sırasıyla şu şekildedir: İktisat Ahlâkı, İktisat Zihniyeti, Çözülme ve Orta(çağlaşma).

1.3.1.1 İktisat Ahlâkı

Ülgener, zihniyet araştırmalarında özellikle iki kavramın tanımının yapılarak birbirinden ayrılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bunlardan ilki iktisat ahlâkı ikincisi ise iktisat zihniyettir. Şu noktayı belirtmek gerekir ki bu ayırım mutlak ve kesin sınırları belirlemek adına yapılan bir tanımlamadan ziyade iç içe geçmişliği önlemek ve kavramın kendi uhdesindeki sınırları belirtmek amacıyla yapılmıştır. Burada ayırım ölçüsünün net olmaması kavramlar arasındaki kırmızı çizgileri belirlemede engel teşkil etmemelidir. İktisat ahlâkı uyulması istenen yada beklenen davranış ve uyulması gereken hareket demektir. İktisat zihniyeti ise gerçek davranışa yansımış eylemler ve inançlar bütünüdür. Tanımlamanın ince noktası ise zihinde kalmış eyleme dönüşmemiş inanç yada eylemlerin iktisat zihniyeti olarak anlaşılmasındır. Bu iki kavramı Ülgener şu şekilde özetlemektedir:

“Altta temel değerleri ve politik yapısı ile Ortaçağlaşmış bir dünyanın iktisat ahlâkı! Ve zamanla onun üstüne gelip oturacak olan ikinci bir tabaka:

⁵⁷Ahmet Özkiraz, *Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999), 127.

Çözülme devri zihniyeti. Birinin normatif yapısı üstünde öbürünün yaşanan gerçeği birbirine kâh ters düşerek, kâh bütünleşerek insanımızın tarih akışı içinde yüz çizgilerini şekillendirmiş ve göz önüne sermiş olacaktır.”⁵⁸

Öz olarak iktisat ahlâkı tanımını ise Ülgener şu şekilde yapmaktadır: “İktisat ahlâkı, gündelik tavır ve davranışlarımızın üzerine -doğrudur veya eğridir yollu-yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifalendirilmiş bütünüdür.”⁵⁹ Din kitaplarının kalıplaşmış kurallar bütünü iktisat ahlâkı olarak yorumlanmamaktadır. Bu kurallar ancak iktisat ahlâkı hakkında bilgi verici ve yönlendirici mahiyette olabilmektedir. İktisat ahlâkı insanın iç dünyasına yönelik telkinler halini aldığı anda ahlâkî bir unsur olma özelliği kazanacaktır. Ayrıca bu kavram çoğunluğun değer ölçülerini esas alarak kavramlaşma yolunda ilerlemektedir. İktisat ahlâkı yalnızca dinî kurallar ekseninde tayin edilmemekle birlikte onun önemli belirleyicilerinden birisidedini saiklerdir. Bunun yanısıra Max Weber’e göre çağın ahlâk anlayışını şekillendirip yönlendiren dinî saikler bulunmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken ince nokta, dinin bütünü o sosyal tabakanın yani çoğunluğun temsil etmediğinin bilinmesidir. Her oluşumda olduğu gibi sosyal tabakalardazamanla değişime maruz kalabilmektedir.⁶⁰

Modern insan ve prekapitalist insan dünya algıları bakımından iki ayrı ucu temsil etmektedir. Bu farklılaşmalar dünyayı madde olarak algılama yada ona duyulan ilgiden ibaret değildir. Bunların yanısıra dünya karşısında sorumluluk alma eylem ve anlayışıda önemli derecede farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma iki zıt kutup şeklinde belirginleşmektedir. Bunlardan ilki dünyayı iyilik ve kötülükleriyle kabul ederek olan biteni olduğu gibi kabullenip seyre dalan (pasif) bir görüş, diğeri ise dünyanın kusur ve

⁵⁸Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 17-18.

⁵⁹Sabri F. Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 2015 (İstanbul: Derin Yayınları), 19.

⁶⁰Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 20-28.

günahlarını göğüsleyerek iradenin hakkını verme ve Allah'ın rızasını kazanma yolunda gece gündüz hiç durmadan ve yorulmadan çalışmayı (aktif) esas almaktadır. Ülgener bu sınıflandırmanın farklı kavramlarla ifade edilmiş halinin Max Weber'de de karşılığı olduğunu iddia etmektedir. Şöyleki bir uça kontemplatif-mistik; diğer uça ise aktif riyâzetçi (asketik) din anlayışı vardır. Buna göre birinci şemada dünya iyisine de kötüsüne de el sürülmeden geçilmesi gereken sadece bir geçici mola yeridir. İkinci şemada ise dünyanın maddi şehvetine yine mesafe koymakla birlikte ciddi bir çalışma ve gayretle üzerine gidilecek zarar ile imtihanlara karşı mücadele verilecek bir alan bir çile ortamıdır.⁶¹

Bu tasvirlerin yansımaları Max Weber'e göre iki farklı insan modelini portrelemektedir. Bunlardan ilki Uzakdoğunun bir iç huzuru eşliğinde anı seyreyleyen rızkını bütünüyle Yaradan'ına teslim etmiş içe dönük insan modeli, ikincisi ise Batı'nın disiplin ekseninden hiç ayrılmayan iş ve görev insanıdır. Görüldüğü üzere bu iki uç arasındaki temel ayrım noktası birinde dünyadan kaçış ötekisinde ise dünyayı red olarak görülmektedir. Ülgener'e göre ilki huzuru ve selâmeti hareketsiz pasif bir teslimiyetin gölgesinde ararken ikincisi dünyaya karşı sürdürülecek savaş ve mücadele azminde aramaktadır. İki zıt kutbu açıklarken önemle belirtmek gerekmektedir ki bazen bu iki kutup arasında ton kaymaları olabilmektedir. Yani mistik görüşün içerisinde aktif riyâzetçi tonlara, aktif riyâzetçi görüşün içerisinde ise zaman zaman mistik tonlara rastlamak mümkündür. İşin belki de en ince noktası, bu iki karşıt görüşün tamamen birbirinden kopuk farklı ortamlarda zuhur etmesi değil, aksine aynı çevrede ortaya çıkabiliyor olmasıdır. Ülgener bu durumu, toplumlarda farklı değer anlayışlarının aşırı belirginleşmesi ve anlaşmazlıkların önemli bir kısmının kaynağı olarak değerlendirmektedir. Ülgener'in Weber'den aktardığı diğer bir noktayı kendisi şu cümleleri ile ifade etmektedir:

⁶¹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 33-34.

“Çoğunlukla görülen ve bilinen odur ki din kuralları yığının anlayacağı seviyenin üzerinde tutulmuşsa resmî (şer’i) dinin altında ikinci bir tabaka olarak kütleye mahsus ve onun kolay sindirebileceği basit imajlardan kurulu bir inanç türü ortaya çıkar.İktisat ahlâkının ve yerine göre zihniyetinin tarih boyu kaderini belirleyecek olan kilit faktörlerden biri burada yatıyor olmalıdır.”⁶²

Ülgener’e göre mezhep farklılıklarını bir kenara bırakacak olursak değişik fikir ve inançlar topluma yatay bir şekilde dağılmaktan ziyade dikey bir şekilde altlı üstlü tabakalanmalar halinde karşımıza çıkmaktadır. Bu fikir ve inançların bir kısmı dar bir üst kesimin bir kısmı ise oldukça geniş bir alt kütlenin seviyesinde yer almaktadır.Üst kesimin inanç algısını kütle ile paylaşmaktan geri durması yada üstten kütleye doğru meydana gelen bilgi akışının özünden fazlasıyla koparak aşağıya ulaşmış olması bu taraflar arasındaki inanç ve fikir ayrılığını meydana getiren unsurlardan bazılarıdır. Ülgener’e göre taraflar arasındaki bu ikililiğin temel sebebi bireylerin manevi iletileri alma ve özümseyerek içselleştirme noktasındaki kabiliyet farkından kaynaklanmaktadır.⁶³

Ülgener’in ifadesiyle İslâm dini doğuş döneminde kütleye sınırlı ölçüde zahmet yükleyecek sorumluluk vermiştir. Öz itibariyle İslâm’da ruhbanîyetin red edilmesi kütle ile üst tabaka arasında ikililiğin gözle görünür seviyede olmasına imkan tanımamıştır.İslâm dini zamanla tasavvufa kapı araladıktan sonra alt ile üst tabaka arasında ciddi boyutlu bir ikililiğin yolu açılmıştır. Bununla birlikte üst katmanlarda anlaşılması ve ulaşılması güç mistik cereyanlarla, alt tabakadaki basit inançlarla kuşanmış anlayış çarpışmış olacaktır. İzinden gidilen inanç ve fikirlerin en yukarıdan en aşağıya doğru seyri iktisat ahlâkının genel hatlarını belirlemiş olmaktadır. Ülgener bu durumu Max Weber’in ünlü tezinin; *Protestan Ahlâkı ve Kapitalist Zihniyet*’in ana

⁶²Ülgener, *Dünyü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 35-37.

⁶³Ülgener, *Dünyü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 38.

kurgusuna bağlamaktadır. Burada kritik olan nokta en tepedekilerin nasıl bir fikir ve inanç izlediği ve bu izlenimlerin tepeden aşağıya damıtılırken nasıl ve hangi ölçüde değişikliğe uğradığıdır.

Kontempatif-mistik akımlarda odaktan dışarı eksenlerle iletişime geçmek yok denilecek kadar azdır. Bu grubun zirvesine erişme şansını elde edebilenler kendilerini üstün bir kuvvete bürünmüş olarak görmekte ve göstermektedir. Ülgener bu durumu şu cümleleri ile özetlemektedir: “Tıpkı toprak ağası karşısında köylü gibi burada da din feodalitesi karşısında haraca bağlanmış bir tabanla karşı karşıyayız. Elit tabaka, yüksek düzeydeki misyonunu alttan gelen bu kaynakların güvenliği içinde sürdürmüş olacaktır.”⁶⁴Riyâzete dayalı inanç sistemlerinde ise dünya ile dinamik süreç içerisinde bir hesaplaşma ve dünyayı işleme fikri ağır basmaktadır.⁶⁵ Sistemli yaşama sanatını üst kesimden alt kesime yansıtma başarısını riyâzetin her türünde görülebileceği söylenemez. Dar ve sınırlı bir alanda sürdürülen riyâzet ile halk kütlelerine açılmış olan riyâzet uygulamaları birbirinden oldukça farklı etkinliklerdir. Tarih sahnesinde bunun en belirgin örneği Batı Hristiyan toplumunda Katoliklik ile yenilikçi Protestanlar arasında görülmektedir. İşte Weber’e göre Kapitalist zihniyetin tohumlanmasına sebep olan düşünce akımı buradan geçmektedir. Katoliklik kapalı ve sınırlı bir alanda oluşan inanç ve fikir akımını halk külesine aktarmaya müsaade etmemiş bir mezhep olarak bilinmektedir. Katoliklik halka doğru yolu gösterme ve günah çıkarma gibi görevleri tekelinde tutması, Katoliklik’te üst ve alt arasındaki ikilemi sürdürmüştür. Bu nedenle riyâzete dayalı anlayışın alt kesimde etkisi altına alması Latin ülkelerinde gerçekleşmemiştir. Zamanın seyri içerisinde kapitalist hayat düzeni bu ülkelerde de kurulmuş olmakla birlikte disiplinli ve teşkilatlı çalışma yapısıyla makul, aşırı tüketen tarafıyla daha baskın ilerlemiştir. Öte yandan Kuzey Batı Avrupa’da dinî reformasyonun

⁶⁴ Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 43.

⁶⁵ Batı toplumlarında manastır, bizde ise tekke ve dergâh düzgün ve düzenli çalışmanın ilk merkezleri sayılmaktadır. Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 43.

boy göstermesiyle üst ve alt ikililiği sona ermiştir. Riyâzete dayalı yaşamın getirdiği düzenli yaşama biçimi arada engel olmadan tüm halka aşılmıştır. Ülgener'in ifadesiyle: "Sanki manastırın kapısı açılmış da o muntazam, saati saatine dakik ve düzenli iş görmeye alışmış insan günlük hayat içine salıverilmişti."⁶⁶

Max Weber'in Batı toplumunda zihniyet oluşumunu açıkladığı temel nokta buraya dayanmaktadır.Üst katmanda yer alan bir çevrenin uzun bir zaman zarfında gözlerden uzak sürdürdüğü disiplin temelli yaşama tarzı artık kuluçka dönemini tamamlayarak kendisini halk kütlesiyle buluşturmuş ve bu buluşma toplumda yeni bir hayat anlayışına sahip insanın doğuşuna vesile olmuştur.Ülgener bu insan prototipini şu şekilde tasvir etmektedir:

"Yeni ve gerçekten farklı bir insan : Hareketlerinin saati saatine hesabını tutan, her türlü düzensiz ve savruk yaşamının şiddetle karşısında,sert ve müsamahasız bir nefis murakıbbı! Bir bakıma kendisi ile kendi iradesi ile başbaşa; soğuk ve kuru bir yalnızlığın adamı! Hiçbir rûhânî (kişi veya örgüt), hiçbir otorite ona yardım elini uzatacak halde değil.Calvin'in Allah'ı, artık İncil'in şefkatli "baba"sı değildir.Erişilmesi imkânsız bir mesafenin ötelerinde hikmetine akıl sır ermez olan,kul'a yalnız ve yalnız azamet ve şânını anma ve yüceltmeyi emreden hâkim mütehakkim Tanrı'dır. Bu yüce buyruk kul tarafından Allah'ın tembel cezbeli "müşahadesi" yerine, hücre içinde olsun dışında olsun günün her dakikasına hakkını veren bir düzen ve intizam içinde çalışmak ve yaratmakla yerine getirilebilirdi.İnsan Tanrı'nın pasif bir seyirci ve müşâhedecisi değil yeryüzünde onun irade ve buyruğunun faal, aktif bir âletidir; ve o haliyle dünyanın dışında değil içinde ve ortasındadır. Dünya haz tarafı ile burada da en aşağı diğerlerindeki kadar kirli; fakat yine de Allah tarafından yaratılmış

⁶⁶Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 40-46.

olmakla kul tarafından da aynı espri içinde işlenmek, şekil verilmek üzere insan eli ve iradesi önüne serili bir madde yığını!”⁶⁷

Ülgener’in buradaki insan tasviri pasifliğe ve üretmeden tüketime karşı, güçlü ve sağlam temellere oturtulmuş bir tevekkül anlayışına dayanan bir tasvirdir. İnsan yaratılış gayesinin bir gereği olarak geçirdiği her saniyenin hakkını verip çalışmalıdır. Bu çalışma ise belirli bir disiplin ve teşkilatlanmaya dayandırılarak kuvvet kazanmalıdır.

Kalvinist felsefede iş insanı işini Tanrı’nın ona atfettiği kutsal bir görev duygusuyla icra etmektedir. Batılı gözünde dünya Tanrı’nın yarattığı bir eserdir ve kul tarafından işlenip değiştirilebilir. Uzakdoğu insanının gözünde ise dünya bir anda içerisinde kendisini bulduğu biçim verilme ihtiyacı hissedilmeyen yada buna istensede güç yetirelemeyecek olan kurulu bir düzendir. Uzak doğu toplumlarında izleri sürülebilecek mutlak kadercilik anlayışı Kalvinizmde de mutlak olmamakla beraber büyük ölçüde kendisini göstermektedir. Burada Kalvinist, gücünün yeteceği ve yetmeyeceği yerlerin sınırını iyi çizmiş görünmektedir. Kalvinci görüşün gücünün yeteceği basamaklar kendi eylemlerinden yola çıkarak kendisi için takdir olanın tecellisini idrake çalışmaktır. Kalvinist için sonuçtan ziyade süreç içerisinde kendisinin Tanrı’nın buyruğundan gidip gitmediğidir. Kalvinizme göre insana emredilen yaşama tarzı savruk, dalgın, disiplinsiz bir hayat yaşamaktan ziyade Tanrı’nın onu çağırdığı görevde (meslekte), sade ve her saliseye hak ettiği kıymeti vererek onu yaratana yüceltmektir. Ülgener’e göre Kalvinci görüş feodal görüşün aksine servete geçici mutluluk ve rahatlık verdiği için değil, Tanrı buyruğu ekseninde disiplinli çalışmanın sonucu olarak gördüğü için değer vermektedir. Kalvinist insana göre Tanrı’nın hiç sevmediği durum kazanılmış paranın üzerine konup düzensiz, disiplinsiz, dağınık bir

⁶⁷Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 46.

yaşam sürdürmektir. Bu düzenli çalışmasına kısa bir süre dahi ara verdiğinde Tanrı'nın gözünden düşme korkusu Kalvinist insanı bulunduğu işte kendisini, çevresini ve yaptığı işi sürekli yenilemesine neden olmuştur. Bunun sonucu olarak ise disiplinli yaşama gelenler izleyen sallantılı bir hayat tarzından ziyade eğrilmez bir hayat ritüeli haline almıştır. Bu hayat ritüeli toplumun sadece belirli imtiyazlı kesimini değil toplumun tüm katmanlarını etkisi altına almıştır. Tanrı'nın hoşnutluğunun bu özverili ve disiplinli çalışmadan geçtiğini düşünen Kalvinist ne kadar kazandığının hesabını yapmadan aralıksız çalışarak yoluna devam edecektir. Bu durum da o dönem coğrafyasının henüz yeni emekleyen sanayisine disiplinli ve gayet uygun ücretli emek olarak büyük ölçüde ivme kazandırmıştır. Tüm bunların yanı sıra işvereni ve çalışanı ile düzenli bir meslek etrafında muntazam bir disiplin içerisinde israfsız ve gösterişten uzak yaşama biçimi nefsin arzularından uzak olma adına yapılan tutumluluk ve sürekli metodik bir şekilde çalışarak üretmeyi beraberinde getirecektir. Bu iki olgunun oluşumu ise israfa giden kanallar tıkalı olunca diğer açık kanallarda yeniden yatırım ve üretimeakacaktır. Budevasa akıntının karşısında ise yine kocaman bir madde, kapital yığını oluşacak ve buradan kapitalizm doğmuş olacaktır.⁶⁸

Max Weber'e göre riyâzet sadece Batı toplumunda kapalı kapılar ardından yol bularak dinamik bir hayat pratiği haline getirilmiştir. Bu pratiğin dünyada yansımalarını bulmasına sebep olan ise yine Batı'dır. İslâm'daki tekke ve zaviyeler Weber'e göre cezbe ve huşu içerisinde içe kapanık olarak asketizm başka bir deyişle riyâzetten uzak kalmıştır. Tekke ve zaviyelerdeki riyâzeti Weber dervişçe riyâzet olarak adlandırmaktadır. Bu riyâzet ise hiçbir zaman Batı'daki iş ve meslek ahlâkına dönüştürülememiştir. Bunun sebebi ise din ile iş hayatı arasında doğrudan bir bağ oluşturulamamasıdır. Bu ikisinin birbiriyle bağı içten değil dışıdır. Weber din ile meslek ilişkisinin elbette sufiler tarafından da sağlanabileceğini fakat bu ilişkinin

⁶⁸Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 47-49.

dolaylı olduğunu düşünmektedir. Ona göre meslek şuuru ile Tanrı mertebesinde üstün kul olma şuurunun iç içe geçerek bütünleşmiş hali Batı toplumunun Protestan kesiminin riyâzetçi kısmında görülmüştür.⁶⁹ Bu kesimin hayat felsefesi her an uyanık ve temkinli, rastgelelikten uzak, dünya nimetlerine karşı kontrollü yaklaşan, kendisinden gelen duygusallık ve nefsaniyete karşı kararlı ve disiplinli bir hayat sistematiği gibi kavramlardır. Weber'e göre bu dünya içi bir riyâzettir. Geçmişin aynasına bakıldığında Asya inanç sistemleri ile Batı'ya özgü inanç sistemleri arasındaki temel fark ilkinin içe dönük bir huzur ve teslimiyete ötekinin ise riyâzete doğru yol almış olmasıdır. Bu durum her toplumda her zaman geçerli mutlak bir durum değildir. Batı toplumunda bile zaman zaman riyâzetçi ve mistik görüşlerinde iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Weber'e göre toplumlar için önemli olan bu karmaşıklık içerisinde hangi görüşün ağırlık kazanarak su yüzüne çıkmasının başarıldığıdır.⁷⁰

1.3.1.2 İktisat Zihniyeti⁷¹

Zihniyet kavramının üzerine eğilmeden önce onunla ilgili veya kanımızca çoğuzaman onunla karıştırılan ideoloji kavramına da değinmek yerinde olacaktır. İdeoloji çeşitli yazarlar ve düşünürlerce tanımlanmıştır. Bunların göze çarpanlarından biri Karl Marx'ın tanımıdır. Marx'a göre ideoloji yanlı fikir demektir. Bu noktada ayrıca görüş açısı kavramı da vardır. Çeşitli yazarlara göre görüş açısı da toplumsal alt yapı ve bir meşru otorite altında yer edineme özelliğinden dolayı zihniyetten ayrılır. İdeoloji günün birinde savunucu veya kollayıcı otorite bulduğunda iktidara gelebilecektir. Ama aynı şeyi görüş açısı için söylemek mümkün

⁶⁹Max Weber - Peren Birsaygılı Mut, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 316-318.

⁷⁰Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 50-52.

⁷¹**Zihniyet:** Bir dönemdeki dini, siyasi, sosyal, ekonomik, askeri, sivil hayatın dışı yansıyan duygu anlayış ve zevk bütünüdür. <https://www.turkedebiyati.org/zihniyet-nedir/> (Erişim Tarihi: 30.09.2021)

değildir.Ülgener de ideolojiyi Marx'ın kullandığı anlamda kullanmıştır. Onun kullandığıanlama yakın bir anlamda başkalarınınca kullanıldığından bahseder.⁷² İdeoloji kavramı Marx'ın ileri sürdüğü kavramlardan en kapsamlı ve orijinal olanıdır. Bu kelime konuşma dilinde sıkça telaffuz edilmesine rağmen en müphem kavramlar arasında yer almaktadır.⁷³

Cemil Meriç'e göre ideoloji insan zihninde düşüncelerin nasıl ortaya çıkıp nasıl çivi gibi çakıldığını inceler. İdeolojinin ikinci manası ise dayanağı bulunmayan yada zayıf olan düşünce demetidir.⁷⁴Şerif Mardin'e göre ideoloji; "İdare edilenlerin arasında yaygın yönlü fakat sınırlı, belirsiz fikir kümelerinden meydana gelmektedir."⁷⁵ İdeoloji hangi şekle girerse girsin kendisinden kurtulmak neredeyse imkansızla yakın bir düşünce biçimidir.⁷⁶

Marksistlere göre ideoloji, alt yapı değiştikten sonra, gerçekte ilişkisini kesengünü geçmiş üst yapı kurumlarının ve onlara bağlı çıkarların sürdürülmesinde paravan vazifesi gören fikirler, düşünceler ve kıymet ölçüleridir. Ülgener,"İdeoloji belli bir toplum kesiminin (grup, sınıf, mezhep, meslek vs.mensuplarının) statüleri ile uyum halinde ve yerine göre davranışlarını haklıve meşru göstermek üzere paylaştıkları ortak düşünceler, mithos'larve değer yargıları toplamıdır"⁷⁷diyerek ideolojiyi tanımlamaktadır.

Ülgener'e göre ideoloji sadece kişiye dayanan ve kişi etrafında dönüp duranbir olay değildir. Bunun temelde ve çok güçlü bir toplum ve grup ayağı vardır. Ona göre, yalnız düşünce katında oluşan ve orada kalan bir zihin oyunu birspekülyasyon değil onların söz ve yazı halinde açıklanışıdır. Yani zihinde duran değil onun dışı vurmuş

⁷²Ergün Deniz, *Sabri Fehmi Ülgener'in İktisadi Felsefi Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 14.

⁷³Henri Lefebvre - Selahattin Hilav, *Marx'ın Sosyolojisi* (İstanbul: Sorun, 1996), 57.

⁷⁴Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, ed. Ümit Meriç (İstanbul: İletişim, 210), 37.

⁷⁵Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim, 1990), 15.

⁷⁶Mardin, *Din ve İdeoloji*, 124.

⁷⁷Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler: Denemeler ve Araştırmalar* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 142.

halidir. İdeoloji o grubun üyelerince öz hakikat derecesinde inanılan ve savunulan düşünce ve inançların toplamıdır.⁷⁸ Yine Ülgener'in özetiyle ideoloji hakikat kılığına ustalıkla bürünmüş bâtil olanın izinde ve emrinde olan düşünce ve inançlardır.⁷⁹

Tüm toplumlarda hem kültür hemde ideoloji unsurları anlam bakımından kendi mutlak kapalı kapıları ardına sıkışıp kalmamıştır. Bunlar bazı tesirlere açıktır ve farklı kesimler tarafından farklı anlam ve yorumlara bürünebilirler. Bunun yanısıra toplumda her birey kültürel değerleri aynı ölçüde içselleştiremez. Bu değerler bazı bireylerde yüzeyde kalırken bazılarında, oldukça özümsemiş durumdadır.

Her ne kadar iktisat ahlâkı ile iktisat zihniyeti kavramları ayrı ayrı tanımlanmaya çalışılsa da bu ikisini kesin ve net tanımlarla birbirinden ayırmak mümkün gözükmemektedir. Ülgener bu durumu kendi cümleleriyle de ifade etmektedir. Burada önemli olan ayırım ikisinin bütünüyle aynı manayı içermeyen kavramlar olmasıdır.⁸⁰ Ülgener'in temel ayırımında vurguladığı üzere iktisat ahlâkı yaşantı haline dönüşmemiş normları ifade ederken iktisat zihniyeti yaşantıya akseden davranış ve düşünce sistematiğini yansıtmaktadır.

Ülgener zihniyet araştırmalarına eğilirken Max Weber (1864-1920) ve Werner Sombart (1865-1941) başta olmak üzere onların kendi mekan ve zamanları çerçevesinde uyguladıkları zihniyet araştırmalarını henüz bu konuda el değmemiş olan medeniyetimize uygulamayı hayli dikkate değer görmüş ve tüm meşgalelerini bu alana yönlendirmiştir. Ülgener, odağında zihniyet ve manevi aktörlerin iktisadi faktörlerle etkileşimi olan çalışmalarına yön verirken çok önemli ve ince bir noktanın altını çizmektedir. Şöyle ki Batı toplumunda bu araştırmalar yapılırken zaman olarak yeni zaman kavramından bahsedilir. Bizim toplumumuzda ise bu kavramın ismi Ortaçağlaşma, eskiye dönüş, özelliğini taşımaktadır. Yani iki toplumda da zaman aynı

⁷⁸Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 143.

⁷⁹Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 145.

⁸⁰Özkiraz, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 124.

gibi görünsede zemin ve düşünce boyutunda bu durum büyük farklılıklar taşımaktadır. Ülgener bizim toplumumuzda meydana gelen zaman kayması denilebilecek durumu şu cümlelerle tasvir etmektedir.

“Her şeyden önce parlak bir ticaret devrinin sonu teşebbüs formlarında yeni alan esnaflaşma. Değer anlayışında da aynı sûretle kapanma ve katılaşma; en küçük bir yeniliğe göz yummayan meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik)... Nihayet feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağalık ve efendilik şuûru. Bol tüketimin, hele görünüş ve gösterişin çekici etkisinden hiçbir zaman uzak kalmamakla beraber, kendini gündelik iktisadî kaygıların üstünde göstermeye alışık, üretimi ve değer yaratmayı başkalarının sırtına yüklenmiş görmek isteyen zihniyet!”⁸¹

Ülgener'in sözleri analiz edildiğinde gerilemenin arkasında yatan sebeplerden birisi de Osmanlı'nın son dönemlerinde halkın alt tabakası ile üst sınıf arasında sosyal ve ekonomik açıdan uçurumudur. Başka bir deyişle toplumda orta sınıfın yokluğudur. Bu durumu Şerif Mardin; “Osmanlı Devleti hem Machiavelli'nin hemde Montesquieu'nun Doğu istibdadı ile Batı feodalizmi arasındaki ayrılığı meydana getiriyor diye gördükleri 'ara' tabakalardan yoksundu.”⁸² sözleriyle desteklemektedir.

1.3.1.3. Çözülme

Çözülme kavramı insanın ya da toplumların elinde bulunan maddi ve manevi kıymetlerin yavaş yavaş boşalarak gerilemeyi beraberinde getiren bir süreç olarak tanımlanabilir. Burada yer verilen çözülme kavramının duraklama, gerileme ve batış manaları ile doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu dönem 15. ve 16. yüzyıla dayanan coğrafi keşiflerin dünya ticaret ağlarını Atlantik kıyılarına kaydırmalarından

⁸¹Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 9.

⁸²Mardin, *Din ve İdeoloji*, 87.

kaynaklı geride kalma ile sonuçlanan önce yavaş bir nebze de sinsi sonra ise hızlı ve aşikardenilebilecek bir yavaşlama sürecidir. İlginç bir tezattır ki Osmanlı Devleti'nin ihtişamlı yükseliş dönemlerine rastlayan bu zamanlar ufak ufak fakat bir o kadar da inatçı bir süreci içerisinde barındıran çözülme devrine denk gelmektedir.⁸³ Çözülme gerileme olarak nitelendirilmemekle birlikte gerilemeye gidişin sessiz bir yolu olarak değerlendirilebilir.

1.3.1.4. Orta(çağlaşma)

Sürekli bir çözülüş sürecinin sonucu olan gerileme Osmanlı Devleti'nin Batı'nıngerisinde kalmasına yol açmıştır. Bu durum “ortaçağlaşma” diye adlandırılmaktadır. Ülgener burada özellikle Ortaçağ gibi katı, dinamik olmayan bir kavram yerine hareket, değişim ve dönüşüme hevesli olan Ortaçağlaşma terimini kullandığını ifade etmektedir. Ona göre İlkçağ ve Yeniçağ'a sığdırılamayan ne varsa Ortaçağa atfedilmeye çalışılmıştır. Ülgener Ortaçağ'ı şu şekilde betimlemektedir:

“Toprak mülkiyeti ve toprağa dayalı hakimiyet şekli. Toprağın başladığı ve bittiği sınırla ölçülü bir iktidar dağılışı(merkeziyetsizlik). Yine toprağa dayalı bir rütbe ve mansıp silsilesi.Servet belli başlı şekilleri ile toprağa dayalı kaldığı sürece paranın ve genellikle menkul değerlerin ikinci planda gelen rolü (aynî iktisat). Teşebbüs formları: Şehir dışında ve etrafında tarım, şehir içinde basit çarşı esnafı ve loncaları (Ticaret belli yol kavşakları ve transit merkezleri dışında oldukça sönük).Satih üstüne sıralanan bu şekil ve kalıpların altındaki hayat ve cemiyet anlayışı da yabancımız değil.Başta yine büyük toprak rejimine has ağalık ve eşraflık ruhu, asıl ve nesep iddiası,toprağa dayalı ağır, hareketsiz servet ve kıymet

⁸³Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 18-19.

anlayışı (yeni zamanların menkul servete dayalı,hareketli iş ve çalışma zihniyetinin tam aksi);yine aynı ağırlık ve hareketsizlik içinde lonca ahlâkı, tradisyonalist san'at ve meslek anlayışı. Bütün bu kıymetleri din gayretinden doğan mistik bir havanın çepeçevre kuşattığını düşünelim: İşte Ortaçağ"!⁸⁴

Ortaçağ hem doğu medeniyetine hem de batı medeniyetine tarihi seyrinde uğramıştır. Biri bu uğrayışı uğurlamaya çevirebilmiş iken öteki medeniyet, yeniden ev sahipliği yapmıştır.Özellikle doğuda askerî ve idarîyükseliş kuvvetini düşürünce bu kuvvet kaybının, yerini ortaçağ anlayışına bıraktığı görülmektedir. Ortaçağ anlayışı teknik, ticari, siyasi konularda kendini olabildiğince hissettirirken zihniyet hayatında hissediliş gücü kendini daha belirgin bir şekilde göstermektedir.⁸⁵

Ülgener'in hayatının temel seyrine bakıldığında ileride yapacağı akademik çalışmasını besleyecek bir yaşantı içerisinden geçtiği görülmektedir. Anne ve babasının birbirine tezat teşkil eden yetişme ortamı Ülgener'in düşünce dünyasının zenginleşmesine ayrıca bir katkı sunmuş olabilir. Ülgener çalışmasını detaylandırmadan önce onu kavramsal çatışmalara karşı korumak ve yanlış anlamaların önüne geçmek adına araştırmasında yer verdiği kilit kavramları detaylı bir şekilde tanımlayarak anlamlandırmıştır. Bu tanımlamaları 12. ve 15. yy'lar arası Osmanlı toplumuna atfen yaptığı anlaşılmaktadır.

⁸⁴Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 20-21.

⁸⁵Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 21-23.

1.3.2 Zihniyet Araştırmalarında Kavramlara Yükladikleri Anlamlar

Ülgener araştırmasının kavram haritasında yöntemsel bağlamda kullandığı kavramları tanımlamaktadır. Bunun dışında da tasavvuf, tarikat, tekke, Melâmilik, Batınîlik, Batı, gibi çalışmasının odağını teşkil eden kavramlara anlam yüklemiştir. Başlık altında onun kavramlara verdiği anlamlandırma bağlamında tanımlama yapılmıştır.

Tasavvuf: Ülgenereserlerinde tasavvufun ilk dönemleri hakkında bilgi vermezken kendi dönemindeki tasavvufi yaşantı ve yansımalar hakkında da bilgi vermemiştir. O özellikle 12. ile 15. yüzyıllar arasında Osmanlı toplum yapısını incelemiş ve bu bağlamda tasavvufun rolünü araştırmıştır.⁸⁶ Ülgener tasavvufu genel manada tanımlarken içe kapanışın uzun ve zahmetli yolu tasvirini yapmaktadır. Çalışmasının ilerleyen kısımlarında tasavvufa yönelik iki ayrı ve zıt tanım yaparak genel tanımla çelişmekte ya da ilk tanımını menfi olarak yorumladığı (Batınîlik) tasavvufa atfetmektedir. Özel manada yaptığı tasavvuf değerlendirmesinin birincisi İslâm öncesi unsurları da içerisinde barındıran dinin özünden uzaklaşmış bir ekoldür (Ülgener'in adlandırmasıyla Batınîlik). İkincisinde ise Ülgener İslâmi geleneği sürdürerek onun özünden uzaklaşmayan tarikatlardan bahsederek onları Melâmîler ile özdeşleştirmektedir.⁸⁷

Tekke: : Ülgener'e göre tekke liberal ekonominin önündeki engellerden biridir. Tekkeler kalktığında bireyin hırs ve teşebbüs hüneri temaşa edecektir. Oysa 30 Kasım 1925 yılında tekke ve zaviyeler kapatılmasına rağmen ülkemizde bu dönüşüm gerçekleşmiş midir? Sorusuna bu bağlamda bakılabilir. O bu yoruma Batı'da meydana

⁸⁶Ergin Çağman, "Ülgener'in Protestanları: Bayramî Melâmîleri", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 2/1 (31 Ocak 2016), 55.

⁸⁷Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 91.

gelen dini reform hareketi sonrası toplumun sosyal ve ekonomik katmanlarındaki değişiklikleri göz önünde bulundurarak ulaşımıştır. Bilinmektedir ki ister maddi ister manevi değişiklik hamleleri her toplum için farklı reaksiyonlar ortaya koyacaktır.⁸⁸

Tarikat: Tasavvuf tanımında olduğu gibitarikat kavramında da Ülgener'in yaptığı net ve sınırları belirli bir tanımlamaya rastlanmamıştır. Eserlerinden anlaşılan dış baskılardan korunma motivasyonu ile kurulmuş toplu ve kapalı gruplar tarikatları ve fütüvvet teşkilatını oluşturmuştur.⁸⁹

Melâmîlik: Ülgener, çalışmalarında Bayramî Melâmîlerini batınîliğin karşısında, meslek sahibi, gösterişten uzak, çalışkan ve din-dünya ilişkisini sağlıklı bir şekilde kurabilen, İslâm'a bütünüyle uygun bir topluluk şeklinde tanımlamaktadır.⁹⁰

Batınîlik: Ülgener'in eserlerinde net bir batınîlik tanımına rastlanmamaktadır. O bu kavramı Melâmîliğin zıddı olarak yorumlamakta ve tanımlamaktadır. Bu bağlamda, içe kapanma, din kurallarını eğip bükerek menfaat uğruna kullanma gibi bir dizi özellikle bu grubu betimlemektedir.⁹¹

Batı: Ülgener Batı toplumunda kapitalizmin asketik insan unsuruyla gelişme kaydettiğini vurgular. Fakat onun kapitalizm ve Batı algısı Kuzey Avrupa ülkelerini kapsamaktadır. Ona göre Batı toplumu da bir zamanlar ortaçağlaşma yaşayan fakat bu zinciri güçlü bir şekilde kırıp bireyselci ideal insanı yetiştiren bir toplumdur.⁹²

⁸⁸Ahmet Tak, "Sabri F. Ülgener, İktisadi Hayat, Tasavvuf, Geleneksel Dünya ve İslâm'ın Yeni Teolojisi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 10 (29 Aralık 2017), 324.

⁸⁹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 64-65.

⁹⁰Çağman, "Ülgener'in Protestanları", 64.

⁹¹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 102.

⁹²Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 46.

1.4. Düşünce Sistemine Yön Veren Önemli Aktörler

Tek bir kelimeyi özümseyerek içselleştirerek anlamak için kelimelerin kökenine bakıldığı gibi Ülgener'i de daha iyi anlamak ve yorumlamak için onun düşüncelerine yön veren kişileri onun ile gösterdikleri benzerlikler ve zıtlıklarla tanıyarak anlamak önemlidir. Buradan hareket ederek çalışmalar incelendiğinde yazarın o toplum için hangi manada kalem savaşı verdiği ve topluma ne atlatmak istediği net olarak kavranabilecektir. Bu yaklaşım ile Ülgener'e ve onun genel manada din ve iktisat özel manada ise iktisat ve tasavvuf bağlamında yaptığı çalışmasına bakıldığında konunun okuyucu için daha çok berraklık kazanacağı düşünülmektedir.

Ülgener, içinde büyüdüğü ortam vesilesiyle araştırmasının filizini oluşturacak tasavvuf ve zihniyet konularını kafasında mayalandırmaktaydı. Özellikle tasavvuf bağlamında dedesi İsmail Necati Efendi'nin de intisap ettiği Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin Hazretleri'ne karşı derin bir bağlılık ve saygı duymaktaydı.⁹³ Ülgener araştırmasını maddi manada şekillendirmeden önce soyut olarak Gümüşhânevî hazretlerine duyduğu ilmî ve ruhî bakış ile öncesinden temellendirmiş ve yönlendirmişti.

Bunun yanı sıra yöntem bağlamında Ülgener'in zihniyet araştırmalarında yola çıkmadan önce onun zihninde ilk kurguyu oluşturan kişi Alman hocalardan Alexander Rüstow'dur. Bunun somut hali Rüstow 'un *İktisat Sistemi ve İktisat İdeolojisi* adlı çalışmasıdır. Bu cesareti ve azmi yakalayan Ülgener Werner Sombart ile karşılaşmıştır. Ona göre Kapitalist düzenin temel yapı taşı zihniyettir. Sombart'ın berrak, sade uslubu konuya Ülgener'i giderek daha fazla yakınlaştırmıştır. Ülgener'in bundan sonra karşısına Max Weber çıkacaktır. Fakat bu karşılaşma Ülgener için kolay, başka bir deyişle konforlu ve sıradan bir karşılaşma değildir. Weber'in derinliği ve bulanıklığı

⁹³Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 242.

karşısında Ülgener yavaş fakat bir o kadar da sebatlı bir emek yolculuğunun içerisinde kendisini bulmuştur.

20. yüzyılın başında sosyoloji düşüncesine olgun halini veren üç büyük sosyolog bulunmaktadır. Bunlar; Durkheim, Pareto ve Weber'dir. Bu üç bilim adamının farklı bir dille bilim (objektif bilgi) ve din (sübjektif bilgi) alanlarında bilgi ürettikleri görülmektedir. R. Aron'a göre ise bu üç şahsiyetten en çağdaşı ise Weber'dir.⁹⁴

Sabri Fehmi Ülgener'in kalemiyle Weber'e uzaktan ilk selamı vermesi G.Kessler'in *İçtimaiyata Başlangıç* kitabı için ele aldığı tahlil yazısı ile başlamıştır. Bu yazısında Ülgener ülkemiz düşünce sistemini uzun yıllar boyunca hakimiyeti altına almış Durkheim-Gökalp düşüncesinin teorik planda ve uygulamada enerjisini kaybettiğini belirtmiştir.⁹⁵

Sabri Fehmi Ülgener yöntem araştırmalarında önce Sombart'ı keşfetmiştir. Bu keşif onu Weber'e ulaştırmıştır. Ülgener bu keşifler sırasında kafasında araştırma örgüsünü kurduğu mesele olan iktisadî ahlâk ve zihniyet konusunda Weber'in ülkemizdeki temsilcisi olarak anılacağını bilmektedir. Bu anılma gayesi ile de yola çıkmamıştır. Ülgener objektif fikir halkasında olan her fikre karşı teslimiyetçi olmayan sorgulayan bir ilmi yöne sahiptir. O zihninde sürekli hareket halinde olan fikir demetini teorik bir sabitliğe oturtmada en etkili temsil gücünü Weber'de görmüştür.

Sabri Fehmi Ülgener araştırma yolculuğuna Sombart ile çıkmış, bu seyahat onu Weber ile karşılaştırmıştır. Anlama odaklı metod çerçevesinde reel ile norm arasındaki karmaşayı çözmeye gayretindeyken Batı düşünürlerinden olan Weber ile yakınlaşacağını kendisi de tahmin etmemektedir. Bir sosyal bilimci olarak onun adı bu nedenle hemen Weber'in ardından anılmaktadır.⁹⁶ Bu durum onun Weber ile aynı duygu ve düşünceleri

⁹⁴Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 275.

⁹⁵Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 276.

⁹⁶Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 274.

taşıdığı şekilde anlaşılmalıdır Weber'in din-sosyolojisi bağlamında tüm dinlerin gerek ekonomik gerekse de sosyolojik bir ahlâk oluşturarak bunu yansıttığını söylemesi Ülgener için kritik eşiklerden birisi olmuştur. Ülgener bu vesileyle tasavvuf ile ekonomiyi ilişkilendirmiş, tasavvufun özellikle sanat eserlerinde bıraktığı izleri takip ederek, derinlemesine analiz etmiştir.⁹⁷

1.4.1. Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin

Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden, âlim ve mutasavvıf Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin (1813-1893) Gümüşhane'nin Emîrler Mahallesinde doğmuştur. 1822 yılında ailesi ile birlikte gittiği Trabzon'da Şeyh Osman Efendi ve Şeyh Hâlid es-Saîdî gibi âlimlerden ders almıştır. Sonrasında amcası ile birlikte İstanbul'a gitmiştir. Beyazıt Medresesi'nde dinî ilimleri öğrenirken ismine ulaşamayan bir şeyhe intisap etmiştir. İstanbul'daki öğrenim hayatı boyunca tasavvufî çevrelerle irtibatını canlı tutan Gümüşhânevî, 1845 yılında Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'nde Hâlidîyye tarikatını yaymaya çalışan Şeyh Abdülfettâh el-Akrî ile tanışmıştır. Ona intisap için niyetlendi ise de Akrî, kendisini irşad etmeye başka bir Allah dostunun vazifeli olduğunu söyleyerek dostluklarının muhabbet içerisinde sürmesini istemiştir. Gümüşhânevî daha sonra, Alaca Minare Tekkesi'nde Trablusşam müftüsü diye bilinen Hâlidî şeyhi Ahmed el-Ervâdî'ye intisap etmiştir. 1859'da Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Camii'ni tekke haline getiren Gümüşhânevî, aralarında Kastamonulu Hasan Hilmi, Safranbolulu İsmâil Necâtî (Ülgener'in Dedesi), Dağıstanlı Ömer Ziyâeddin, Tekirdağlı Mustafa Feyzi, Lüleburgazlı Mehmed Eşref Efendi gibi huzur dersi muhataplarından olan âlimlerin de bulunduğu 116 kişiye hilâfet vererek Nakşibendiyye Hâlidîyye kolunun genişlemesinde

⁹⁷Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 279.

önemli bir rol oynamıştır. Gümüşhânevî 13 Mayıs 1893'te vefat etmiş ve Süleymaniye Camii hazîresine defnedilmiştir.⁹⁸

Gümüşhânevî tasavvufî ilimlerin yanı sıra zâhirî ilimlerin tahsiline de önem vermiş, halifelerinde her şeyden önce ilmî yeterliliğin bulunmasını şart koşturmuş. Dinî ilimleri öğrenme ve sünnete uyma konusu üzerinde hassasiyetle duran Gümüşhânevî, tekkesinde hadis okutmaya ağırlık vermiş, böylece dergâhı bir dârülhadis hüviyeti kazanmıştır.⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşayan Gümüşhânevî hem yetiştirmiş olduğu talebeleri hem de geride bıraktığı eserleri aracılığıyla yaşadığı döneme ve sonrasına etki etmiş bir şahsiyettir.¹⁰⁰

Ahmet Güner Sayar Ülgener ile beraber geçirdiği günlerini anlatırken

“...Daha çok 19. yüzyıl mutasavvıfları üzerinde, bu arada bilhassa Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin Efendi üzerinde dururdu. Büyük Efendi'ye dair işittiklerini anlatırken dedesinin mensup olduğu tarikat silkine geçer beni aydınlatırdı. Sonra Webergil adrese yönelir, koca bir imparatorluğa damgasını vurmuş bâtinî tasavvufun dışında saf ve öz haliyle akan mutasavvifenin (melâmilerin) sosyal değişimi yapabilmek için sayısal güçsüzlüğünü ve bir taban oluşturmadaki yetersizliğini dile getirirdi. Kendisi mübarek bir insandı Rahman'ın kullarındandı.” der.¹⁰¹

Sayar'ın buradaki alıntısından Ülgener'in Ahmed Ziyaeddin Efendi'ye duyduğu derin bağlılık ve saygının mahiyeti anlaşılabilir. Ülgener üzerine eğildiği zihniyet araştırmalarının manevi temellerini o zaman yetiştirdiği çevrede atmıştır. Yöntemini ise akademik camia içerisinde bulunduğu yıllarda geliştirmiş ve ilerlemiştir.

⁹⁸<https://islamansiklopedisi.org.tr/gumushanevi-ahmed-ziyaeddin>

⁹⁹<https://islamansiklopedisi.org.tr/gumushanevi-ahmed-ziyaeddin>

¹⁰⁰Kıyasettin Koçoğlu, “Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin İslam Mezheplerine Bakışı”, *Milel ve Nihal* 7/3 (01 Eylül 2010), 110.

¹⁰¹Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 13-14.

1.4.2. Werner Sombart

Werner Sombart (19 Ocak 1863 - 18 Mayıs 1941), Alman ekonomist ve sosyolog olup 20. yy'ın ilk çeyreğinde Kıta Avrupası'nın önde gelen sosyal bilimcilerindendir. Alman genç tarihçi okulu içinde yer almıştır. Ekonominin tarihsel bir süreç olduğunu ve bu nedenle evrensel ekonomi yasalarının olamayacağını savunmuştur. En önemli eseri *Der Moderne Kapitalismus*'tur.¹⁰²

Ülgener ile Weber arasında vuku bulan benzerlik ve ayrılıklar gibi Sombart'ta Marx'ın tarih okulunda yetişip onun eserini takip etmesine rağmen ondan önemli noktalarda ayrılmaktadır. Bu ayrım noktası kapitalizmin söylem ve teorik çerçevesi noktasında göze çarpmaktadır. Kapitalizmi söylem olarak gündeme getiren Marx olmakla birlikte bu fikri sistemli şekilde tahlil eden Sombart olmuştur. Sombart kaçınılmaz olarak yetiştiği ortamın tarih otoritelerinin de etkisinde kalmıştır.¹⁰³

Sombart'a göre tüm ekonomik sistemler üç temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; zihniyet, hukuk düzeni ve tekniktir. Sombart'ın sistemindeki temel esas tarih araştırmalarına ekonomik olguları birkaç maddi unsur etrafında sıralayarak değil, yaşantının tam merkezinde insanın zihniyetini temel alarak başlamak gerektiğidir. Kültür hayatının yansımalarını bir bütün halinde analiz edebilmek, her dönemin insanını kendisine ait zihniyet çerçevesinde anlamlandırmak gibi konuların iktisat ilmine aktarılması Sombart'ın çalışmaları neticesinde şekillenmiştir. Sombart'a göre kapitalizm artık Marx'ın varsaydığı gibi yalnızca kapital yığına sıkışıp kalmış bir felsefe değildir. Kapitalizm bizzat yaşayan, düşünen insanın zihniyetidir. Tüm ekonomik sistemler teknik unsurlar etrafında şekillenen bir madde yığından ziyade derinlere inilip, hissedilip, anlaşılacak manevi ve fikri bütünlükleri içermektedir.

¹⁰²https://tr.wikipedia.org/wiki/Werner_Sombart (Erişim Tarihi: 04.01.2022)

¹⁰³Sabri F. Ülgener - Ahmed Güner Sayar, *Makaleler: Sabri F. Ülgener ; Yayına Hazırlayan, Ahmed Güner Sayar* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 56.

Sombart ekonomik sistemlerden tarihi arka plan ekseninde söz ederken sistem içerisindeki her hadisenin nedenini manevi unsurlara dayandırmıştır. Sombart'ta manevi unsurların şekillendirici ve yönlendirici etkisi diğer unsurlara göre daha çok ön plana çıkmaktadır.¹⁰⁴ Sombart'a göre iktisat ilmi olayları yalnızca dış özellikleriyle bir araya getirip analiz eden bir açıklama tarzına değil, onları barındırdıkları manevi unsurlarla kapsayan bir anlayışa dayanmaktadır.¹⁰⁵

Sombart da Weber ekseninde giderek kapitalizmi dinamikleyen temel unsuru manevî faktörlerde aramıştır. Weber kapitalizmi asketik insan tipinin temsilcisi olan Protestanlıkla özdeşleştirmişken Sombart Yahudilik ile özdeşleştirmiştir. Bunun yanı sıra Weber'e göre kapitalizm mekanizması çok çalışarak para kazanma, kazanılan paranın tasarruf edilerek yatırıma dönüşmesi şeklinde işlerken Sombart'a göre ise lüks tüketim ve harcama hırsı aracılığıyla işlemektedir.¹⁰⁶ Ömer Celal Sarc ise Sombart'ın kapitalizmin doğuşu yaklaşımını Marx'ın tek yanlı ve zehirli tefsirlerinden arındırılmış en iyi yaklaşımlardan biri olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷

Ülgener çalışmalarının temelini Sombart'a dayandırmakla birlikte onun teorisiyle çelişmektedir. Sombart lüks tüketimini kapitalizmin tetikleyicisi şeklinde savunurken Ülgener'e göre Ortaçağ insanının gösterişe ve tüketime dayalı iktisat anlayışı kapitalizme geçememenin nedenlerindedir.¹⁰⁸

1.4.3. Max Weber

¹⁰⁴Ülgener - Sayar, *Makaleler*, 61-63.

¹⁰⁵Ülgener - Sayar, *Makaleler*, 67.

¹⁰⁶Satılmış Öz, "Kapitalizmin Ruhu Problemi: Werner Sombart", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (01 Haziran 2013), 152-164.

¹⁰⁷Ömer Sarc, "Werner Sombart", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 3/1-2 (29 Şubat 2012), 63.

¹⁰⁸Tak, "Sabri F. Ülgener, İktisadi Hayat, Tasavvuf, Geleneksel Dünya ve İslâm'ın Yeni Teolojisi", 317.

Weber hukukçu ve politikacı bir baba ile Protestanlığı yaşantısına aksettirmiş bir annenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. (21 Nisan 1864-19 Haziran 1920). Weber'in hayatına Batı düşünce tarihi açısından bakıldığında önemli geçiş noktalarında yer aldığı görülmektedir. O içinde bulunduğu toplumun düşünsel yapısını çok iyi yansıtmakla birlikte sonraki dönemlere ışık tutacak fikrîsel açılımları öne sürmüştür. Weber'in bilimsel çalışmalarının yönünün, içinde bulunduğu medeniyetin sorunlarına aktif çözümler bulmak doğrultusunda olduğu söylenebilir.¹⁰⁹

Weber yaşamının ana amacını “bilim adamı olabilmek” olarak belirlemiştir. Bunun yanı sıra politika ile içli dışlı olmuş gazetelerde politikaya ilişkin değerlendirmeler yapmıştır.¹¹⁰ Weber'e göre tam anlamıyla bilim ve rasyonelleşme Batı kültüründe bulunmaktadır. Diğer kültürlerde rasyonelleşme “dünyaya uyum” şeklinde algılanırken bu algı batı kültüründe “dünyaya egemen olma isteği” ile özdeşleştirilmektedir.¹¹¹ Weber ifadeleriyle Batı toplumunun biricikliğini önceleyen taraflı düşüncesini pekiştirmektedir.

Weber'in protestan ahlâkı ve kapitalizmin Batı toplumlarında doğuşuna ilişkin tezinin katmanları şu şekildedir: İlk katman Kalvinist içselleştirilmiş ahlâkî yaşantıdır. İkincisi erken kapitalist ilerlemenin yansımalarıdır. Üçüncüsü ise kalvinist toplumların teşkilatlanma özellikleridir.¹¹² Ona göre kapitalist bir düzene doğru yelken açmada öncelikle Protestanlık, püritan ahlâk anlayışı alışkanlıkları ile tutum ve inaçları etkili olmuştur. Bu gruba dahil kimseler çok sıkı çalışıp kazandıklarını disiplinli bir şekilde tasarrufa yönlendirmişlerdir. İnanırları esaslar onlara gereksiz tüketimi yasakladığı gibi birikimlerinin atıl kalmasına da müsaade etmemektedir. Bu durum onların tasarruflarını yatırıma kanalize etmelerine dayanak oluşturmuş ve böylelikle yeni bir

¹⁰⁹Lütfi Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 120.

¹¹⁰Özlem Doğan, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji* (İstanbul: İnkılâp Yayıncılık, 2021), 65.

¹¹¹Doğan, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, 67.

¹¹²Şerif Mardin vd., *Türkiye'de Din ve Siyaset* (Cağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 110.

ekonomik düzeninde kapısı aralanmıştır.¹¹³ “Weber’in yapmak istediği kapitalizmi çağdaş Batı dünyasının uygarlığı olarak anlamaya çalışmaktan başka bir şey değildir.”¹¹⁴ Kapitalizmin temel karakteristik özellikleri; girişimcilik, disiplinli bir teşkilatlanma yapısı ve bilanço tutabilme yetisidir.¹¹⁵ Tüm bu özellikleri topluma kazandıran ise Kalvinizm olmuştur. Bu anlayışta insanın iman ederek kendisini sürekli sağlama alması şeklinde bir olgu geçerli değildir. İnsan sürekli Tanrı’nın takdirini kazanmak için iman etmeli ve bu imanı çalışarak güçlendirmelidir. Tanrı’nın en değerli hediyesi olan zaman kesinlikle müsrifçe kullanılmamalıdır.¹¹⁶

Weber metodolojisinde evvela olguyu yönlendiren algıyı yani saiki belirleyip ardından olguyu ya da eylemi bu saike göre sebebe bağlı olarak açıklamak gerekmektedir. Bu nedenle kültür bilimlerinde genellikle konu bir açıklama mevzuu olmamaktadır. Bu anlayışa göre hiçbir açıklamada “Bu durum şu şekilde kesinlikle buna dayanmaktadır” yorumu yapılamaz. Burada ancak olasılığa dayanan nedensellik yorumunun yapılması mümkün gözükmektedir.¹¹⁷ Ona göre; “Tarihsel eylemleri (action) faillerin (agent) niyetleriyle ve inançlarıyla bağlantılı olarak anlamak gerekir- açıklamak değil.”¹¹⁸ Buradan anlamacı yöntem anlayışının derinliğinin ve öneminin boyutunu anlayabilmek mümkündür.

Marx gibi Weber de Doğu toplumlarına yönelik çalışmalarıyla zihinlerde iz bırakmıştır. Çalışmalarının göreceliliği Marx’ın bu yöndeki araştırmasının Batı toplumlarının gelişimlerine tezat olarak Doğu toplumlarını ele almasından kaynaklanmaktadır.¹¹⁹ Weber sosyolojinin alt dallarının oluşmasında önemli bir emek sarf ederek zihinlerde yer edinmişken Doğu toplumlarına yönelik araştırmasında onun

¹¹³Donald G. (F) MacRae, *Weber* (İstanbul: AFA Yayınları, 1985), 59.

¹¹⁴MacRae, *Weber*, 103.

¹¹⁵MacRae, *Weber*, 77.

¹¹⁶MacRae, *Weber*, 80-81.

¹¹⁷Doğan, *Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji*, 102-103.

¹¹⁸Fritz Ringer, *Weber’in Metodolojisi*, çev. Mehmet Küçük (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006), 8.

¹¹⁹Sunar, *Marx ve Weber’de Doğu Topluları*, 112.

için aynı yorumu yapmak mümkün gözükmemektedir. Onun bu incelemesi diğer çalışmalarıyla kıyaslandığında yarım kalmış bir çalışma olarak nitelendirilebilir.¹²⁰ Schluchter gibi bazı araştırmacılar Weber'in İslâm üzerine eğildiği çalışmasında bazı boşluklar bulunduğunu, Marx'ta olduğu gibi onun da bu araştırmasının Batı medeniyetinin biricikliğini ispat etme çabasından öteye geçemediğini ileri sürmektedir.¹²¹ Bir başka açıdan Weber'in bu incelemesi kapitalist zihniyetin derinlik ve detaylarına ilişkin etkili bir inceleme olarak göze çarpmaktadır.¹²²

Weber'in zihniyet araştırmaları çerçevesinde düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda asketizm kavramı kendisini belirgin olarak göstermektedir. Bu kavram özellikle kapitalizmin gelişmesi ve Protestan ahlâkı bağlamında ele alındığında önem kazanmaktadır. Asketizmde esas olarak dünyayı red ön plana çıkmaktadır. Bu durum dünyadan kaçış ile aynı anlama gelmemektedir. Dünyaya karşı muhalif asketik görüş onunla dolaylı olarak irtibatını başka bir deyişle savaşını sürdürmektedir. Asketizmin tersine pasif tefekkür anlayışında dünyadan red yerini dünyadan kaçışa bırakmaktadır.¹²³ Mistisizmin amacı fiilden ziyade durumdur. İnsan ilâhi iradenin bir aracı değildir. Buradan hareketle mistiklere göre dünyaya yönelik bir eylem öbür dünyaya ait olan iman halini riske atmaktadır. Asketizmin eylem alanı ise bizzat dünyanın içerisi olmaktadır. Asketizmde dünya ile hemhâl olur iken onun içerisinde bulunan kötü unsurları iyiye çevirmeye çalışmak amaçlardan biridir.¹²⁴

Max Weber eseri ile de özdeşleşen kapitalizmin ruhu ismini kullanırken bu ismi özel ve daha dar bir manada kullandığı anlaşılmaktadır. Ona göre bu ruh modern kapitalizmin ruhudur. Farklı zamanlarda ve coğrafyalarda görülmüş olan kapitalizm ahlâkından farklı dayanaklar üzerine kurulmuştur. Weber'in kapitalizminde Kuzey

¹²⁰Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*, 133.

¹²¹Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*, 134.

¹²²Stephen Kalberg, *Max Weber'i Anlamak*, çev. Bedri Gencer (Ankara: Lotus, 2009), 68.

¹²³Max Weber, *Din Sosyolojisi*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2012), 295-296.

¹²⁴Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1993), 280.

Avrupa ve Amerikan kapitalizminden bahsedildiği anlaşılmaktadır.¹²⁵ Bu modern kapitalizm anlayışının mücadele etmek zorunda kaldığı ilk konu gelenekçilik gölgesine sığınmış olan mali yönetimi anlama biçimidir.¹²⁶

Ülgener metot noktasında Weber'den yararlanmasına rağmen onun bütün görüşlerini olduğu gibi kabul etmemiştir. Özellikle Weber'in İslâm dinine yönelik iddialarını taraflı bulmuştur. Ona göre Weber Batı toplumlarının kapitalizme geçiş serüvenini orada var olup kendisine göre İslâm'da bulunmayan argümanlarla açıklamaya çalışmıştır. Bu durum bir olguyu öne çıkarmak için diğer olguyu geri plana atma çabası olarak yorumlanabilir.

Ülgener'i Weber'in yörüngesine çeken asıl unsur zihniyet araştırmalarında görülen yöntem ortaklığı olarak yorumlanlansa da bu temel nedenin çevresine monte edilebilecek nicelik ve nitelik yönünden benzerlikler taşıyan faktörler de bulunmaktadır:

1. Max Weber hukuk tahsili yapmasına rağmen akademik ilgi ve dikkatini iktisat ve iktisat tarihi çalışmalarına çevirmiş ve iktisat profesörü olmuştur. Ülgener de bu noktada Weber ile benzerlik göstermiştir.
2. Weber Marx'a büyük sempati duymasına rağmen sosyalizmin karşısında yer almıştır. Ülgener' de Marx'a büyük ilgi ve hayranlık duymasına rağmen marxistlere ve sosyalistlere hiçbir zaman sıcak bakmamıştır. Weber'in sosyolojisinde kapitalizm bir 'tanı' olarak sunulmakta iken Marx'a göre ise bir 'tedavi'dir.
3. Weber de Ülgener gibi iktisatla sosyolojiyi birbirine karıştırmamıştır.
4. Weber öznel olarak din ile ilgilenmemiştir. Dinin sosyal ekonomik ve politik düzleme yansımalarını büyük bir ustalıkla çalışmıştır. Ülgener ise bir dinin

¹²⁵Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Göksu Birol (Ankara, 2016), 20.

¹²⁶Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 26.

mensubu olarak İslâmiyet ve İslâm tasavvufu ile ilgilenmiştir. O da Weber gibi dinin ekonomik izlerini araştırmıştır.

5. Weber de Ülgener gibi has ve seçici bir yalnızlığa sahiptir. Weber kendisini bir usta olarak görmemekle beraber hemen her fırsatta kendisini soyutlamıştır. Ülgener ise kendi tercihleri sonucunda yalnızlığın herkes tarafından bilinmeyen o aydınlık ve gizemli yanını seçmiştir. Bu yalnızlık ikliminde Ülgener sayıları az fakat seçkin bir dost halkasına sahiptir. Hem Weber hem de Ülgener ürettikleri fikirleri toplum ve aydın tabakalarına aşlamak için özel gayret sarf etmemişlerdir. Bu iki düşünürün çok fazla taraftarının olmamasının sebebi ise dünyayı yorumlamakta objektif kalmalarıdır.
6. Weber aktif siyasetle yakından ilgilenen bir düşünür olmasına rağmen Ülgener' de bu durum görülmemektedir. Ülgener siyasetle haşır neşir olmayı bir bilim adamına yakıştıramamıştır. Weber'in bir cilt halinde politika üzerine yazılmış yazıları bulunmasına karşın Ülgener'in bu konuda tek bir satırı dahi bulunmamaktadır.
7. Weber hayat evresi boyunca milliyetçi kalmıştır. Ülgener'de bir Türk milliyetçisi olarak bilinmektedir.
8. Weber'in dindar bir kişiliğe sahip olmadığı bilinmektedir. Din sosyolojisi bağlamında ise Weber her dinin hem ekonomik hemde sosyal bir ahlakî oluşuma zemin hazırlayarak bunu yansıttığını savunmaktadır. Weber'in bu öngörüsü Ülgener'i derinden etkilemiştir. Ülgener bu çizgide araştırmalarında ilerlerken din sosyolojisinde bilimsel objektiflikten sapmamaya özen göstermiştir. Bu istikamette ilk kez tasavvufla iktisatı birlikte yorumlamıştır. Tasavvufun sanat eserlerine olan yansımaları

derinden incelemiştir. Sayar'a göre Ülgener'in Osmanlı Türk toplumu için üstlendiği araştırmaları Weber yapamazdı.¹²⁷ Ayrıca eklemek gerekir ki Ülgener Weber'in her bağlamda takipçisi değildir.¹²⁸

Ülgener ve Weber'in karşılaştırılmasından sonra Max Weber'in Sabri Ülgener'e etkilerini ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a. Weber dinin ekonomiyi etkileyeceğini ileri sürmüş ve bu noktada çalışmalarını odağa götürmüştür. Ülgener de Weber'in bu tezini destekleyerek onun izinden gitmiştir.
- b. Weber gibi Ülgener de, sosyolojinin değerden bağımsız (value-free) bir boyutu olduğunu kabul etmiştir.
- c. Ülgener 'ideal tip' kavramını Weber'den almıştır. Yer yer bu kavramsal çerçeveye eleştirel gözle de bakmıştır.
- d. Weber ve Ülgener hem iktisat hem de sosyoloji ilmine yönelik çalışmalar vermiştir.
- e. Weber gibi Ülgener de iktisat ve sosyoloji ilimlerinde olduğu gibi tarih ve sosyoloji arasına da hassas bir çizgi çekmeyi ustalıklı başarmışlardır.
- f. Ülgener Dilthey-Weber ekseninde 'anlamacı yorumu' 'açıklayıcı yorumdan' incelikle ayırmıştır.

¹²⁷“ Weber'in zihniyet araştırmalarında en zayıf ve tamamlanamamış halka İslâmîyet'tir. Vakitsiz vefatı bunda en önemli sebeptir. Ancak tamamlanması halinde dahi Weber'in eseri İslâmî iktisat zihniyetini tam olarak resmetmekten uzak kalacağı aşikârdı. Neden Weber Ülgenervarî bir çalışma yapamazdı? Bunun en esaslı sebebi şudur: Dil-din bağlamında Weber'in kültürel konumu buna müsait değildi. Zira İslamiyet özellikle tasavvuf söz konusu olunca tasavvuf iktisat bağlantısını kurmada evin içinden biri olmadan –ki bu bile gerekli olmasına rağmen yeterli şart değildir- pek mümkün görünmemektedir. İkincil sebeplere gelince Osmanlıca-Türkçe kaynaklara başta tarih ve edebiyat olmak üzere çok yönlülüğe sahip olmayı gerektirmektedir. Bunları Weber için söyledik ama büyük dehaya haksızlık ettik. Ülgener'in yaptıklarını kendinden gayrî bir Türk de yapamazdı. Türk sosyoloji düşüncesinin talihsizliği onun eserlerinin Batı dillerinden biriyle kaleme alınmayışı veya tercüme edilmeyişidir.” Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 279.

¹²⁸Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 276-280.

g. M. Weber tarihi teorik çalışmalarının yanında anket yöntemiyle de alan araştırmalarına açılmıştır. Ülgener'in ise bu şekilde bir çalışmasının olmadığı bilinmektedir.¹²⁹

Bunlardan farklı olan önemli bir diğer nokta ise Ülgener Weber'in yaptığı gibi kapitalizmin oluşum ve gelişimini yalnızca dinî faktörlere bağlamamış bu olguyu diğer faktörler ile ele alarak konuyu çok boyutlu olarak incelemiştir.¹³⁰

1.4.3.1. Ülgener ve Weber Ayrım Noktası: Ülgener'in Weber Eleştirisi

Max Weber din ve kapitalizm arasındaki nedenselliği açıklayan teorisinde konuyu ele alışı ve yaklaşımı açısından doruğa ulaşmış görünmekle beraber İslâm dini onun tahlilinde zayıf bir nokta olarak kalmıştır. Ülgener'e göre bu tahlillerden çoğu derli toplu olmayan, ivedi ve peşin hükümlü yargılardan öteye gidememiştir. Bu peşin hükümlülük İslâm söz konusu olunca Weber'in batılı tarihçilerin çoğu ile aynı olan ortak özelliğidir. Weber'de rastlanan bu tek yanlılık diğer yazar ve teorisyenlerde olduğu gibi dini, etnik ya da politik takıntılardan ileri gelmemektedir. Ülgener'e göre bu tek yanlılık Weber'in kendi metoduna ters düşmesinden kaynaklanmaktadır. Bu metot, tarihi ve kültürel birikimleri üst üste birikmiş olan homojen olmayan unsurlardan ayırıştırıp içerde en fazla tutarlı davranış gösteren unsurlardan ideal tipler oluşturmaktır. Bir yanda ideal olan ile diğer yanda yaşanan gerçek ve bu ikisi arasındaki farkı ortaya koyma Weber metodolojisinin ustalıklı işlediği bir çalışmadır. Fakat konu başka dinlere geldiğinde Weber çalışmalarını ilk aşamadan ileri götürememiştir. Max Weber için süreç içerisinde ilk aşamada olan husus Batıyı ona zıt olan daha doğrusu zıt olarak

¹²⁹Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 280-281.

¹³⁰Abdülkadir Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslâm ve Kapitalizm", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 2/9-10 (15 Eylül 2006), 183.

gösterilen bir unsur vasıtasıyla daha iyi tanımlayabilmektir. Weber'e göre her şey bir tarafta oluşmuş ve öteki taraf bunun tamamıyla uzağında kalmıştır. Zihindeki ana çizgi bu olunca da diğer dinler ya da inanç sistemleri hep bu çizginin altında kalmış olacaktır. Ülgener, Max Weber'in bu anlayışını şu cümleleri ile özetlemektedir.

“Tıpkı manyetik alan üstüne serpilmiş metal bilyelerin orta yeri boş bırakarak iki kutba bölünürmesi gibi Max Weber'de de seçilen tipler bizi hemen zıt uçlara götürüp orada bırakıyor. Kontrastı belirgin hale getirmek için bir taraf hangi renklere boyanmışsa karşı taraf tam tersi renklere boyanıyor. Bütün bunların gerçeği fazla zorlamak bahasına mümkün olacağını söylemeye hacet yoktur.”¹³¹

İslâm dini söz konusu olduğunda Max Weber'in ayırım çizgisi İslâm'ın ilk yıllarına ait çehresi ve mistisizmden sonraki çehresi olarak şekillenmiştir. Ülgener'e göre bahsedilen bu ayırım çizgisi hak ettiği esnekliği bulamamıştır. Bu çizgiden nerede, ne zaman ve ne şekilde bahsedilirse bahsedilsin Batı'dakine zıt inanç sistemlerinin tasviri olacak şekilde bahsedilmiştir. Max Weber'in gözüyle ilk dönem İslâm'ın dışı açık gaza ve ganimet ile içli dışlı, sonrasında tasavvufun gelişip yayılmasıyla içine kapanmış dünyaya tamamıyla sırtını dönen bir inanç sistemiyle karşılaşılmaktadır. Yine Weber'e göre İslâm ekonomisinin iki temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar; basit kazançların dışındaki kazançlardır ve üretime değil zorlamalara ve yaptırımlara dayalı elde edilmektedir. (savaş ganimeti, cizye gibi). Öte yandan servet üretime kanalize etmenin yegane aracı olduğu için değil belirli bir seviyede hayat sürebilmenin aracı olduğu için elde tutulma arzusu taşımaktadır.¹³²

Ülgener'e göre Max Weber İslâm dini ile Kalvinizm arasında tam bir kontrast oluşturmak için bahsedilen özelliklere söylem ve çalışmalarında ağırlık vermiştir. Ona

¹³¹Sabri F. Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı* (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 55-57.

¹³²Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 58-60.

göre Kalvinizm disiplinli bir iş ahlâkının yanı sıra gösterişe ve israfa dayalı tüketimin karşısındadır. İslâm ise tamamen bu felsefenin dışında tüketim ve gösterişe dayalı bir hayat felsefesi konumundadır. Öte yandan Weber'e göre İslâm yokuşu tırmanıp hedefe doğru yol alırken kişinin kendi iradesini tamamıyla yok sayıp Tanrı'ya teslimiyeti yücelten bir dindir.¹³³

Ülgener'e göre Weber'in yaptığı bu tesbitler esneklikten ve gerçeklikten uzaktır. Dünya kendisi ve içinde olanlarla birlikte insanın iç dünyasına hükmettiği hırs ve ihtiraslarının aracı olduğu müddetçe zararlıdır ve yerilmeyi hak etmektedir. Yine burada Ülgener şu noktayı vurgulamaktadır. İslâm dini mal biriktirmeye bu birikimden dolayı değil bu birikimim beraberinde getirebileceği kibir, gurur , ve hırs ya da hiçbir nihayeti olmayan çokluk yarışından karşıdır. Olayın rengi bu tarafa döndüğünde bu, sonuna kadar kararlı ve sebatlı bir karşı koymadır. Ülgener'e göre Max Weber'in ve bir kısım Batılı tarihçilerin de İslâm dinini feodal yapılı bir din olarak gösterirken düştüğü yanlış şu noktadan kaynaklanmaktadır: “İslâm'ın karşısında olduğunu yanında imiş gibi görme ve göstermeleri!”¹³⁴ İşin esasında İslâm dini Weber'in iddia ettiklerinin aksine tüm değerlere sahiptir. Hem de hikmetli bir derecede sahiptir.

Ülgener bu söylenenler ekseninde İslâm dininin dünya yaklaşım ölçülerini üç basamak olarak şu şekilde açıklamaktadır: Dünya malı; bu kıymet kişinin iç dünyasını ele geçirip onu zararlı duygularının kölesi yapmadıktan sonra zararlı değil, faydalı olarak karşılanmaktadır. Çevre; İslâm'da çevre ilişkisi oldukça geniş çevreyi kapsayan uzlaştırıcı ve esnek bir ilişkidir. İslâm dini söylenenlerin aksine içe kapalı olmayan, sosyal bir dindir. İslâm dini çileciliği ve ruhbanıyeti kesin kabul etmediği gibi sosyal ilişkileri kapalı kapılar arkasına kilitlememiştir. Dünyaya çok hızlı bir şekilde yayılmış bir din için kendi kabuğuna çekilmiştir yorumunu yapmak mümkün değildir. İslâm'da

¹³³Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 61-63.

¹³⁴Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 66-67.

zaman bilinci ise sadece anı kollayan ve anın ihtiyaçları peşinde koşan bir zaman bilinci olmaktan uzaktır. Özellikle İslâm'ın ilk formunda kendi iç dünyasına çekilip geçmiş ve gelecekte bağıni kopararak riyâzete çekilmek şeklinde bir eylem görülmemektedir.¹³⁵

Ülgener başlangıçta saf ve öz İslâm'la İslâm dışı unsurlardan kaynaklanan ahlâk anlayışı arasında farklar olduğunu belirtmektedir. Bu geleneksel ahlâk anlayışında ise mal her haliyle zararlı ve gûnahtır. Ondan uzak durulması hatta kaçılması gereken bir yığındır. Max Weber'e göre İslâm kazandığı tüm maddi unsurları savaş yoluyla kazanmış bir savaşçı dininden öteye geçememiştir. Ülgener'e göre ise İslâm dini dünyaya açılmaya kararlı ve Tanrı'nın adını yücelterek duyurma adına kılıç kuşanmış insanlardan oldukça destek görmüştür fakat bu durumu dinin genel karakteristiğı olarak ifade etmek kabul edilemez. Bununla birlikte tüm bu yayılma gayesinin temelinde çokça kazanma hevesi aramak da bu noktada sınırın aşılması anlamını taşımaktadır.¹³⁶ "Max Weber ki bir yandan Marksist yazarları ilk Hristiyanlık'ı bir proteler hareketi olarak gördükleri için ağır biçimde tenkit etmişti. Söz konusu İslâm olduğunda kendisinin de ilk İslâm mücahitlerini aynı derecede maddi-iktisadî çıkar ilişkisine bağlamak sûretiyle tenkit ettiğı görüşü tekrarlaması düşündürücüdür."¹³⁷ Ülgener özellikle burada da karşılaşıldığı gibi Weber'in kendi ortaya attığı düşünce ya da tezleriyle çatışma yaşadığını ifade etmektedir.

Hristiyanlık başlangıçta seyahat halindeki zanaat ya da esnaflıkla uğraşan bir din olarak doğmuştur. Aradan geçen zaman zarfında küçük şehirli orta sınıftan hali vakti yerinde orta sınıf halkına doğru kaymıştır. İslâm dininde ise bu akış ya da kaymanın yönü tam tersine şehrin iyi geçinimli orta sınıf halkından tasavvuf ve tarikatlarla birlikte zanaat ya da esnaflığa doğru yol almıştır. Burada da görüldüğü gibi Ülgener farklılık ya da ayrılıklar vurgulanırken bunun genellikle sunulanın aksine olduğunu belirtmektedir.

¹³⁵Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 67-68.

¹³⁶Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 70.

¹³⁷Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 71.

Bu durumun esas sebebi olarak bir tarafı öne çıkarıp diğer tarafı arka planda bırakmanın akıllıca görünen fakat hayli çelişkili araştırmacı tutumu olduğunu belirtmektedir. Bu şekilde İslâm dinini çok katı bir kalıbın içerisine hapseden algıdaki temel hata Ülgener'e göre İslâm'ı yayıldığı coğrafya içerisinde değişmez olarak görmekten ileri gelmektedir. Zira din içerisine girdiği çevrenin tarih, kültür, iklim, vb. tüm etmenlerinden etkilenmektedir. Dinin asırlardır gerek dogma gerekse de doktrin tarafı bununla beraber iktisat ahlâkı da toplumu ağırlıklı temsil etme ehliyetini elinde bulunduranlarca belirlenmektedir. Bu tabaka toplumun din anlayışını da büyük ölçüde şekillendirmektedir. Toplumun şekillendiren tabakanın ağırlığı değişip yerini başka bir tabaka aldığı topluma yansıyan akisler de değişecektir.¹³⁸

Ülgener'e göre İslâm bir şehirli dinidir. Bununla beraber kaçınılmaz durumlar olsa da çöl ve göçebe hayata karşı şehirli olma halini iyi muhafaza edebilmiştir. İslâm dini çöl ve şehirli olmanın verdiği avantajların gücünü birleştirerek kullanmıştır. Bazı çevrelere göre İslâm'ın hızlı ve olağan dışı bir şekilde yayılmasını bu ender birleşimin sonuçlarına bağlamak mümkündür. Ülgener İslâm'ın tam bir denge dini olduğunu şu ifadeleriyle dile getirmiştir.¹³⁹

“Bir yanda adına ister tâviz ister hoşgörü denilsin, dünya haz ve nimetlerine göz kırpan bir ölçü genişliği; ama hemen yanı başında taşkınlığa gidebilecek bütün gedikleri kapamaya kararlı bir uyanıklık: Bir yerde “yiyin için” diyorsa, emin olmalı ki, arkasında “israf etmeyin!” tembihi hazır. (Âraf Suresi, 7/ 30,31). Bir yanda yemek içmeye, cinsiyet hayatına gereken hoşgörü ile beraber bunların makul ve katlanılabilir ölçüleri aşp taşma haline geldikleri noktada sert ve katı bir baraj ile önlerine dikilme gayreti

¹³⁸Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 74-75.

¹³⁹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 79.

İslâm'a feodal ve savruk bir yaşama taraflısı olmaktan çok feodalizme ve feodal değerlere karşı mücadelecî bir hüviyet kazandırmıştır.”¹⁴⁰

İslâm dininin servet birikimi çoğu batılı tarihçinin görüşlerine göre ilk aşamada savaş ganimetlerinden ya da sosyal tabakalaşmanın sağladığı gelir kaynaklarından elde edilmekteydi. Ülgener'e göre o dönemin ortaçağ toplumu esas alındığında emek dışı elde edilen kazançları diğer toplumlar için nasıl yok sayamıyorsak İslâm toplumu için de yok sayılacak seviyede olmadığını söyleyebiliriz. Asıl üzerinde durulması gereken nokta ise bu kazançların o toplumda izlerinin olup olmadığı değildir. Temel konu dinin bu tür kazançlara yol verip vermediği, kişinin kendi alın teriyle kazandığına verdiği önemdedir. İslâm dininde batıl kazançlara kapalı bir geçim düsturu bulunmaktadır. Kazancın ana çizgisi başkasından onun rızası dışında lütuf beklemeyip kazancı bütünüyle alın terinde aramaktır. Rızkın kazanılmasında insanın kendi iradesi dışında o iradeyi kuşatan mutlak iradeden yardım istemesi gerektiğinde onu kendi seviyesinde bir irade sahibinden değil kendisine düşen gayret ve mücadeleyi gösterdikten sonra Yüce Yaratıcı'nın fazlında aramak ve beklemek gerekmektedir.¹⁴¹

Max Weber'e göre emek diğer dinlerde tokluğu karşılayacak fakat fazla kullanılması hoş karşılanmayan bir unsur olarak görülmektedir. Emek ancak Kalvinizm'le beraber cesaret, güç ve değer kazanmıştır.¹⁴² Ülgener'e göre ise Weber'in yaptığı bu genel değerlendirme Hristiyanlık'ın ilk formunda bir dereceye kadar söylenebilirken bu değerlendirmeyi tüm dinler için yapmak mümkün gözükmemektedir. Çalışma eyleminin bireyi yoran ona zahmet veren, algı tarafından sıyrılıp Tanrı emri olarak görüldüğü, ibadet şuuru ile yapıldığı zamanlar yalnızca batı düntasındaki dini reformlar sonrası zamanlar değildir. Çalışmaya ibadet olgusunun yüklendiği zamanları İslâm dininde de görmek mümkündür. Ayrıca İslâm dininde emeği zaman boyutunda

¹⁴⁰Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 80.

¹⁴¹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 81.

¹⁴²Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 82.

sınırlayan başka bir deyişle sadece doygunluk derecesine indirgeyen bir anlayıştan bahsedilemeyeceği gibi ibadet bile çalışmaya engel sayılmamıştır. “Cuma namazını kıldınız mı yeryüzüne dağılın ve Allah’ın fazlından nasip arayın!” (Cuma Suresi 62/10)¹⁴³ İslâm dininin sadece ilk kaynaklarının değil bazı tarikat ve tasavvuf erbabının da ibadet şuuruyla aralıksız çalışmaya ve değer yaratmaya verdikleri önem Kalvinizmle karşılaştırıldığında ondan geride kalır boyutta değildir.¹⁴⁴

Bu sebepler ekseninde değerlendirme yapıldığında İslâm dininin iktisadi gelişmeyi engellemesi bir yana büyük ölçüde destekleyip teşvik ettiği ortadadır. Bununla beraber İslâm dininin bol kazanma ve biriktirmeye karşı set koymadığı düşünülmemelidir. Tüketim, dünya nimetleri, kazanma ve biriktirmeye karşı belirli bir çerçevede hoşgörülü olursa da tamamıyla sınırsız tutulmamıştır. Mal ve eşya biriktirme meşru yollardan elde edildiği takdirde ve elde edilen birikimin hayırlı ve anlaşılabilir bir amaca hizmet ettiği, araç olma özelliğini koruduğu, insanın emrinde olup eşyanın insan emrine girmediği takdirde değerlidir.¹⁴⁵

İslâm ekonomisi ücret, fiyat gibi ekonomik unsurların belirlenmesinde kişilerin rızasını gözeterek serbest piyasa ekonomisinin; savaş ganimetleri, zekat taksimatı gibi unsurlarıyla kontrolü elinde bulunduran karma bir ekonomik sistemin özelliğini taşımaktadır. Görüldüğü üzere İslâm dininde tek yönlü bir ekonomik sistem anlayışı mevcut değildir. Ülgener’e göre her büyük din içerisinde başta karmaşık ve birbirine zıtmış gibi görünen emirler içerebilir. Örneğin; “Kimseye çalıştığından fazlası yoktur” (Necm suresi sure 53/40) âyeti yer alırken diğer tarafta “Allah kullarını dilediği kadar rızıklandırır” (Maide Suresi 5/65) âyeti yer almaktadır. İlk ayette çalışma ve emeğe vurgu yapılırken ikinci âyette takdire yer verilmektedir. Burada da hiçbir uca çok fazla

¹⁴³ Yahudiler için Cumartesi, Hıristiyanlar için Pazar, tam istirahat ve ibadet günü sayıldığı halde, Müslümanlar için Cuma ibâdetten sonra hemen iş başına dönülecek normal bir gündür. Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 83.

¹⁴⁴ Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 83.

¹⁴⁵ Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 84.

meyletmeden dengeyi sağlama gayesi mevcuttur. İslâm dininin ilk formunda tevekkül, kader gibi unsurların pasif ve teslimiyetçi boyuta kaymadan iradenin öne çıktığı aktif ekseninde yer alma gayret ve eyleminin olduğu görülmektedir. İman eden birey için ilahi takdire uymada herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır. Allah her şey için bir ölçü belirlemiştir. Bu ölçüde beşer iradesinin yansıması da görülmektedir. Kainat planının en ince noktasında dahi son nakış, son dokunuş Yaradan'ın arzusu ile şekillenmektedir. Fakat bu yüce buyruk kulun eylem, fikir ya da niyetlerinden bütünüyle ayrı düşünülemez. Kader, takdir ve tevekkül konularından bahsedildiğinde bireyin irade ve eyleminin bir anlam ifade edemeyeceği, insanı pasif, geri planda izlem halinde bir din anlayışına doğru yönlendiren bir kapsam anlaşılmalıdır. Tüm bu dini kavramlar kulun elinden gelen çabayı sonuna kadar gösterip işin geri kalan kısmını ve sonucu yaratıcısının takdirine bırakarak olacak ve gelecek olanı iç huzuru, esenlik ve güvenlik içerisinde beklemektir. “Bir kere de azmettin mi gerisi için Rabbine tevekkül et” (Âli İmran Sûresi 3/159).¹⁴⁶

İslâm dini etkisi altına aldığı çevre ve coğrafyadan tamamıyla ayrı kalmamıştır. Bu çevrenin düşünce yapısı ve inanç unsurlarını kendi bünyesine dahil etmiştir. Zamanın seyri içerisinde bu akış; iç dünyaya çekilip kapanmayı da beraberinde getirmiştir. Din kendi ekseninde kitabî kurallarıyla hareket ederken toplum bu yönden ayrılarak katıksız bir kadercilik anlayışıyla hareket etmektedir. Toplum katmanlarında din anlayışında meydana gelen değişikliği örneklendirecek olursak: Örneğin; İslâm dini zikri zamanın belli dilimlerine bırakırken tasavvufu birlikte zikirde bu dilimler kaldırılmış hücre ve çile esasına dayanan riyâzet anlayışına doğru kayma başlamıştır. Tevekkül anlayışında da anlam farklılaşması aktif anlamdan pasif anlama doğru akmıştır. Sufiler İslâm'daki tevekkül çizgisini olduğu gibi sürdürmekle birlikte halkın tabanında olup ad itibarıyla kendilerini sufiliğe dahil eden unsurlar ise tevekkülü pasif,

¹⁴⁶Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 85-88.

koşulsuz şartsız teslimiyet anlayışına indirgemıştır. Bununla birlikte tevekkül artık iradenin hakkını vererek elinden gelen çaba ve gayreti sonuna kadar gösterip gücünün yetmediği noktaya geldiğinde işin nihayetini mutlak hüküm ve hikmet sahibi olan yaratıcıya bırakmak ve buna rıza göstermek yerine yaşanan hadiselere seyirci kalarak anı seyrelemek anlamında pasif teslimiyetçi bir anlayışa bürünmüştür. Tevekkül anlayışı bu şekilde yerleştikten sonra hareketsiz ve kayıtsız bir yaşam şeklinin dayanağı da hazır hale getirilmiş bulunmaktadır.¹⁴⁷ Pasifliğin arkasındaki unsurların manevi amiller olduğu izlenimi veren düşünce yapısının doğruluğu göreceli kalmaktadır. Zira geri kalmanın arkasında ticaret yollarının değişmesi ve coğrafi keşifler gibi iki önemli olgu yatmaktadır.

Weber'in araştırmalarından anlaşılacağı üzere İslâm onun din ekseninde kapitalizmi açıklamaya odaklanan tezlerinin deney örneği olmuştur.¹⁴⁸ Weber İslâm'ın rasyonel kapitalizmin doğuşunu başlatacak argümanları taşımadığı tezini desteklemek için İslâm dininin savaççı bir din olduğunu öne sürmüş ve bu savaççı grubun ihtiyaçlarını karşılamak için bir dönüşüm değilde uyum dini haline geldiğini öne sürmüştür. Onun bu açıklamalarının genel itibariyle dahi hatalı olduğu görülmektedir. Çünkü İslâm'ın bir çok kilit kavramı şehir hayatını, kurulu bir düzeni yansıtmaktadır.¹⁴⁹

“İslâm henüz (bir medeniyet olarak) var olmadan önce bile bir ticaret medeniyetiydi. Müslüman tacirler en eski devirlerden itibaren, Avrupa'da nadiren görülen bir itibara sahiptiler, en azından siyasi yöneticileri nezdinde bu durum söz konusuydu. Bizzat Peygamber'in şöyle söylediği rivâyet edilir: “Tacir hem bu dünyada hem öbür dünyada saadet sahibidir. Para kazanan Allah'ı hoşnut eder.” Bu kadarı, ticari hayata gösterilen saygı iklimini belirtmek için yeterlidir ve bu durumun çok sayıda somut örnekleri bulunmaktadır: Bunun yansımasını şu örnekte görmek mümkündür.

¹⁴⁷Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 88-90.

¹⁴⁸Bryan S. Turner vd., *Max Weber ve İslâm: Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 19.

¹⁴⁹Turner vd., *Max Weber ve İslâm*, 228.

“Mayıs 1288’de Memluk yönetimi Sind, Hind, Çin ve Yemen tacirlerini Suriye ve Mısır’a çekmeye uğraşıyordu. Bu vesileyle yayınlanan hükümet tebliği’ne benzer bir şeyi Batı’da tahayyül etmek zordur.”¹⁵⁰ İslâmî devirde kapitalist içerikli ticaretin geliştiği herkesçe çok iyi bilinen bir olgudur. İslâm’ın doğduğu toplum, Mekke toplumu zaten kapitalist ticaretin merkezidir. Mekke’nin Kureyş kabilesine mensup sakinleri sermayelerini ticaret yaparak ve faiz karşılığı borç vererek Weber’in rasyonel dediği bir şekilde verimlendirmektedir.”¹⁵¹

Cemil Meriç de Ülgener gibi Müslüman ülkelerde kapitalizmin ortaya çıkmamasının sebebinin Müslümanlıkla, Ülgener’in deyimiyle İslâmiyet’le hiçbir korelasyonunun olmadığını vurgulamaktadır. Meriç’e göre İslâmiyet’te kapitalist sektör kurulmasına rağmen sonrasında kapitalizme geçilmemiştir. Bu durumun nedeni ise Avrupa ülkelerinin pazar kapma yarışında Osmanlı Devleti’ni oldukça geride bırakmaları olmuştur.¹⁵²

1.4.4 Mülteci Hocalar

Ülgener’in metodolojisine yön veren diğer önemli aktörler ise Almanya’daki Hitler ideolojisine başkaldırıp Türkiye’ye gelen mülteci hocalardır. Ülgener bu hocalarla yakın çalışma imkanı bulmuş ve bu vesileyle de onların düşünce dünyasından istifade etmiştir. Bu hocalar onun çalışma hayatına yön verdiği gibi çalışma ve bilgi paylaşımına verdikleri önem ile Ülgener’e katkı sağlamışlardır.¹⁵³

¹⁵⁰Fernand Braudel - Mustafa Özel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık,1991), 154.

¹⁵¹Maxime Rodinson, *İslâm ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda (İstanbul: Hür Yayın, 1978), 45.

¹⁵²Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, 170.

¹⁵³Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 71.

Ülgener'e göre bir ülkenin nereye gideceğinden ziyade bu gidişin ayakları yere sağlam basan bir gidiş olmasını sağlamak için nereden geldiği büyük önem taşımaktadır. Ülgener disiplinlerarası yoğun okumalarının ardından bunları süzgeçten geçirememenin sancısını yaşamıştır. Bu sancının dinginleşip istikamete kavuşması 1933 yılında Türkiye'ye gelmek zorunda kalan Alman hocalar vesilesiyledir. Alman hocaların gelişiyle Ülgener'in kafasındaki problemler çözüme kavuşma yolunda ilerlemiştir.¹⁵⁴

Ülgener İstanbul Hukuk Fakültesi'nde asistanlığının başlarında diğer Türk akademisyenlerle birlikte Alman hocaların derslerinin tercüme işini üstlenmiştir. Kendi aralarında yapılan iş paylaşımı neticesinde Ülgener Neumark'ın derslerini konferanslarını Türkçe'ye çevirip kitap ve makalelerinin tercümesini yapmıştır. Bu vesilelerle hocası Neumark'ın Türkçe'yi öğrenmesine de katkı sunmuştur. Bu ikili çalışma sürecinde hocasından akademik anlamda da istifade etme gayretini göstermiştir. Zaman içerisinde Röpke, Kessler, ve Rüstow gibi Alman hocaların da dostluklarını kazanmış, onların sohbet halkasına dahil olmuştur. Özellikle bu akademisyenlerin bilimsel çalışma ve bu çalışmada kullandıkları titiz yöntem anlayışı Ülgener'in bu hocaları "Muhteşem asalet ve yiğitlik abideleri" olarak nitelendirmesine sebep olmuştur. O Neumark'a yönelttiği akademik desteği diğer hocalara da teklifsizce sunmuştur. Ülgener bu hocalarla yaptığı sohbetlerde onların bilgiyi dağıtırken kimseden esirgemediklerini, dağıtılan bilginin de sorgulayan bir akıl mekanizmasıyla kapsamının genişletildiğine şahid olmuştur.¹⁵⁵

Ülgener'in zihninde uzun yıllar sürecek çalışması için kurduğu alt yapı hazır olduğundan kendisi Alman hocalar ile kurduğu yakınlıktan çok şey öğrenmiştir. Bu tecrübesini Harvard günlerine de aktarma şansı elde eden Ülgener orada iktisat

¹⁵⁴Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 24.

¹⁵⁵Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 69-71.

uzmanlarından J. A. Schumpeter ile de sohbet etme fırsatını yakalamıştır.¹⁵⁶ Alman hocalar Weber sosyolojisini Türkiye'ye getirip Ülgener'e zihniyet araştırmalarının en önemli unsurunu tanıtmışlardır.

Ülgener ekonomi ile İslâm ve İslâm Şemsiyesi altında yer alan tasavvufla organik bir bağ kurarak Weber çizgisinde bu bağı açıklamaya çalışmıştır. Sayar, Ülgener'in konu ve yöntem çalışmalarının fitrî olmakla birlikte atavistik tesirlerinin olduğunu da belirterek bunu şu Şekilde desteklemektedir:

“Alman hocalarının sihirli dokunuşu Sabri Ülgener'de fitrî bir eğilim olan İslamî tasavvuf neşesine somut-tarihi olaylar dünyasına bakmada farklı bir boyut ilave etti. Aile ocağında bir Nakşîbendî Şeyhi olan dedesi İsmail Necati Efendi'nin yaktığı ateşin saldığı rahmaniyet kendisinde mevcut fitrî istidadın gelişmesine vaktinde bir ivme verdi ve bu hâl kesintiye uğramadan vefatına değin sürdü.”¹⁵⁷

Ülgener'i Őüphesiz ki burada zikredilen Őahıřlar dışında hem yöntemsel hem de düşünsel manada alim, düşünür ve musatavvıf etkilemiş olabilir. Çalışmada yer verilen isimler bu anlamda en çok öne çıkan kişilerdir. Özellikle Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin ve Max Weber Ülgener söz konusu olunca hemen akla gelebilecek Őahıřlar arasında yer almaktadır. Ülgener yaşantısına ve düşünce hayatına akseden bu Őahıřların tesirlerini diğer tesirlerle birlikte sentezleyerek kendi çalışmasında kendisine has metoduyla ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle onu ve çalışmalarını yorumlarken bütünüyle şu kişinin gölgesinde kalmıştır Şeklinde bir yorum yapılamamaktadır. Çalışmalarında istifade ettiği düşünürler ile eserlerine yön vermiştir.

¹⁵⁶Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 75.

¹⁵⁷Sayar, *Sabri F. Ülgener*, 24.

1.5 Çalışmasında Yer Alan Tasavvuf ve Ahlâk Eserleri ile Müellifleri

Ülgener Şark toplumlarının geçirdiği zihniyet dönüşümünü ele alırken özellikle o dönemin ahlâk ve tasavvuf eserlerinden yararlanmışır. Başlı başına ayrı bir çalışmanın konusu mahiyetini taşıyan başlık altında eserlerin isimleri ve yazarları sıralanacaktır.

1. *Rûhü'l- Mesnevî* (İsmail Hakkı Bursevî, ö.1137/1725), *Kitabü'l Hitap* (İsmail Hakkı Bursevî),

2. *Ahlâk-ı Alâî* (Kınalızâde Ali Çelebi, ö.979/1572).

3. *Mihnet Keşân* (Keçecizade İzzet Molla, 1786/1829):

4. *Necaib-i Kur'aniye* (Bereketzade İsmail Hakkı, 1851/1918)

5. *Marifetname* (Erzurumlu İbrahim Hakkı, ö.1194/1780)

6. *İhya-u Ulumi'd-Din* (İmam-ı Gazzâlî, ö.505/1111)

7. *Âdâbü'l-Menâzil* (Abdüllatif Karamânî, ?/?)

8. *Nefehâtülüns* (Mevlânâ Cami, ö.898/1492).

9. *Füsü'l Hikem*(Muhyiddin İbnü'l Arabî, ö.638/1240).

10. *Minhâcü'l-Fukarâ*(İsmâil Rusûhî Ankaravî, ö.1041/1631).

11. *Mesnevî*(Mevlânâ Celâleddîn-İ Rûmî, ö.672/1273)

12. *Melâmîlik- Tomar-ı Turuk-i Aliyye*, (Sadık Vicdanî, 1866/1939).

13. *Melâmîlik ve Melâmîler*,(A. Gölpınarlı, 1900/1982)

14. *Semeratü'l fuad fi'l Mebde ve'l Mead*, (Sarı Abdullah Efendi, ö.1071/1660)

15. *Zeyl-i Şakâ'ik*,(Uşşâkîzâde İbrahim Hasib-Efendi, ö.1136/1724):

16. *Kitabül Fütüvve*, (Sülemî, Muhammed b.Hüseyin, ö.412/1021);

17. *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları* , (A. Gölpınarlı, 1900/1982).

18. *Seyahatname* (İbn Battuta, d.1304/1369).

19. *Târîh-i Naîmâ*, (Nâimâ, ö.1128/1716)

20. *Mevzûâtü'l Ulûm*, (Taşköprizâde Kemâleddin Mehmet Efendi, ö.1030/1621)

21. *Seyahatname*, (Evliya Çelebi, ö.1096/1685)

22. *Garibnâme*, (Âşık Paşa, ö.733/1332)

23. *Müzekki'n Nüfûs* (Eşrefoğlu Rûmî, ö.874/1469-70).

24. *Gülşen-i Râz* (Şebüsteri, ö.270/1320).

25. *Bezm ü Rezm*(Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî , ö. 800/1398'den sonra).

26. *Mukaddime*, (İbn Haldûn, ö.808/1406).

27. *Kâbûsname*, (Keykâvus b.İskender, ö.475/1082).

28. *Âdâbü'l Menâzil*, (Abdüllatif Karamânî, ?/?).

29. *Fezleke*, (Kâtib Çelebî, ö.1067/1657).

30. *Ahlâk-ı Muhsinî*, (Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, ö.910/1504-1505).

31. *Mantıku't Tayr*, (Ferîdüddin Attâr, ö.618/1221).

32. *Bahâristan*, Abdurrahman-ı Câmî, ö.898/1492).

Ülgener yukarıda sıralanan eserler dışında çalışmasında bir çok ahlâk, edebiyat, tarih, sanat eserleri, fütüvvetnâmeler gibi kaynaklardan yararlanmışır. İsmi zikredilenler çalışmasında en çok atıf yaptığı eserlerdir. Buradaki bilgiler ile kimi

zaman savunduđu dűşüncelerini desteklemiř bazen de bu kaynaklardaki ifadeleri eleřtirel bir tutumla yorumlamıřtır.



2.BÖLÜM

ÜLGENER'DE ZİHNİYET, İKTİSAT VE TASAVVUF ETKİLEŞİMİ

Çalışmanın bu bölümünde Ülgener'in zihniyet açılımının nasıl bir manevi iklime temel teşkil ettiğine ve bu durumun içinde bulunduğu toplumu nasıl bir ekonomik düzleme taşıdığına Ülgener'in eserleri rehberliğinde bakılacaktır.

2.1. Ülgener’de Zihniyet Analizi

Ülgener’e göre yüzeyde görünen madde kalabalığı altında derinlemesine bir ruh ve zihniyet dünyası yatmaktadır. Olguların gerçek bir renge bürünebilmesi için madde ile mana boyutunun başka bir deyişle ruh ve şekil; nicel ile nitel özelliklerin bütünleşmesi gerekmektedir. Ona göre sözleşmeler,antlaşmalar ve buna benzer diğer icra metinleri onu harekete geçirecek insan unsuru olmadıktan sonra bir mana, reaksiyon ifade etmeyecektir. O bu durumu şu sözleriyle ifade etmektedir: “Bugün de aynı üretim ameliyesini ve aynı hukuk tekniğini olduğu gibi kopya eden ülkelerde iktisadî hayat batıdakinden daha farklı sonuçlar vermeye devam ediyorsa sebebi altta zihniyet ve tutum farkından başka nerede arayabiliriz.”¹⁵⁸ Ülgener’in bu ifadesi zihniyetin toplumlar için ne neredede önemli olduğunu tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır.

Ülgener zihniyet araştırmalarını temelde iki ana aşama ile özetlemektedir. Bu aşamalardan birincisi mercek altına alınan dönem ve muhitin iktisat ahlâkını, zihniyetini bir şemada resmedebilmek ardından, resimdeki zihniyetin ortaya çıkmasında rol oynayan başlıca aktörleri belirleyebilmektir.Bu aktörler belirlenirken özellikle zihniyetin oluşumyayıma ve yerleşme evrelerinde hangi kaynaklardan beslendiği yada hangi güçlere karşı direndiği zihniyet araştırmaları için elzem konular arasında yer almaktadır.¹⁵⁹

Zihniyet gibi bir soyut kıymetin meydana gelmesinde sayısız aktör ve faktör bulunmaktadır. Belirli bir anlayış, yaşayış ve kavrayış tarzının insan hayatına sabitlenmesi için iklim, siyaset, ekonomi gibi dış faktörlerin etkisi önemini korumakla

¹⁵⁸Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 4.

¹⁵⁹Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 6.

beraber Ülgener'e göre bu sabitlenmede en büyük kuvvet manevi unsurlara aittir. Ona göre Max Weber'in de savunucusu olduğu gibi kapitalizmin doğuşunda nasıl ki Kalvinizm tek başına olmasa da büyük bir itici ve yön verici güce sahipse kendi topraklarımız içinde bu durum geçerlidir.¹⁶⁰ Ülgener eserlerinde gerilemenin altında yatan teknik ve ekonomik unsurlara da değinmekle birlikte zihniyet gibi manevi unsurları daha baskın gördüğü anlaşılmaktadır.

Tarih insan eyleminin kalem olup hayata yazılmasıyla oluşan insanın yaptığı eylemin kıymet ve içeriğine göre türünü ve değerini belirleyen bir roman gibidir. Buradan hareketle bir medeniyetin iktisadi gelişmişliğine ve bu minvaldeki çalışmalarına yön veren biricik unsur insan ve onun zihninde oluşturduğu hedeflerdir. Nitekim Kuzey Avrupa bunun en temel örnekleri arasındadır. Buradaki insanlar sanayileşmenin bir gereği olarak zihinlerini fayda ve verimlilik üretmeye tam manasıyla iman ettirmiştir.¹⁶¹ Zihniyet toplumlara yön veren, onlara yol gösteren pusula gibidir. Bu nedenle zihniyeti oluşturan dinamikleri özünden uzaklaştırmadan fakat değişikliklere de kapatmadan, belirli bir sabit ekseninde sonsuz çeşitliliklerle beslemek gerekmektedir.

2.2.Çözülme Devri İktisat Ahlâkı

Ülgener iktisat biliminini sadece madde bilimi şeklinde tanımlamaz. Ona göre tüm bu madde yığınlarının özünde onu harekete geçirecek olan insan unsuru yer almaktadır. Buradan hareketle kapitalizmi reel anlamda kapitalizm yapan sadece meta yığınlarının kuvveti değil, ona istikamet veren çağın insanının zihniyet dünyası, yaşayış

¹⁶⁰Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 7-8.

¹⁶¹John Ulriç Nef, *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, çev. Erol Güngör (Ankara: M.E.G.S.B, 1986), 77.

şekli gibi canlı ve dinamik unsurlardır.¹⁶² Ülgener Osmanlı Devleti'nin kapitalizmin gelişmesinde geri kalışını bu varsayım üzerinden açıklayarak çözülme devri insanının bu konudaki kilit rolüne vurgu yapmaktadır.

Çözülme devri insanı ortaçağ değerleri ekseninde bir geçim hayatı sürdürmektedir. Bu değerler; kısmet, kazaya rıza, kadere teslimiyet vs. dir. Bu dönemde olan ile olması gereken; kavramsal ifadesiyle iktisat zihniyeti ile iktisat ahlâkı arasında fark büyüktür. Bu farkın nedeni ise toplumun belirli bir kesimi önüne geçilmez bir kazanma arzusuyla kendisine bir yol açmaya çalışırken öteki kesimin kendi içerisinde; Ülgener'in ifadesiyle katı bir müsamahasızlığa gömülmesidir.¹⁶³ Ülgener'e göre çözülme devri insanının hayat anlayışı maddeye sırtını dönmüş bir dünya anlayışı ekseninde şekillenmiştir. Şöyle ki bu dönem insanı yaptığı işleri iktisadî uğraşların dışında tutarak yapmıştır. Öncelikle toplumun üst tabakalarında zengin olma arzusu revaçtadır. Bu kesim bu arzuyu gelir getirici sermaye elde etmek amacıyla kendisinde bulundurmamaktadır. Bu edinimlerin asıl amacı gösteriş, makam mevki elde etmek yada başkalarıyla zenginlik yarışına girmektir.¹⁶⁴ Bu dönem insanı için mal ve para onlara hizmet ettiği ölçüde değerlidir. Buradaki çıkarım Sombart'ın tüketim eksenli gelişen kapitalizm tezini desteklemektedir. Desteklenmeyen hipotez ise Weber merkezli

¹⁶² Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 5.

¹⁶³ Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 57.

¹⁶⁴ Açıklamada yer alan tüketim çeşitleri iktisat biliminde şu tanımlarla yer almaktadır: **Gösteriş tüketimi**; parası olmadığı halde statü kazanmayı umarak pahalı saat, son model cep telefonu ya da kıyafet alan, moda yerlerde yiyip içmeye çalışan insanların tüketimini anlatan bilimsel bir olgudur. Parası olan insanların bu tür tüketimi gösteriş tüketimi değildir. Tipik örneği; düşük gelirlili bir kişinin borç harç en pahalı cep telefonunu almasıdır.

Züppe etkisi; yüksek gelirlili insanların bir tüketim ürününe olan taleplerinin düşük gelirlili insanların talebine ters orantılı olmasıdır. Bu durum sıra dışı, pahalı ya da özel ürünlere sahip olmak isteğinden doğar. Bir ürün ne kadar az bulunuyorsa züppe değeri o kadar yükselir. Tipik örneği; kişinin çok daha az kişide bulunan çok pahalı bir saati almasıdır.

Veblen etkisi; fiyat yükseldikçe kalitenin de yükseleceği inancından kaynaklanan etkidir. Tipik örneği; iyi bir restoranda pahalı yemeklerin ucuz yemeklere göre daha çok tercih edilmesidir.

Sürü (bandwagon) etkisi; kişinin, çoğunluk görüşünü benimsemesi, başkaları tüketiyor diye aynı şeyleri tüketmeye yönelmesidir. Tipik örneği; kişinin, çoğunluğun kullandığı marka güneş gözlüğünü satın almasıdır. <https://www.mahfiyegilmez.com/2020/09/tuketim-gosteris-tuketimi-zuppe-etkisi.html>. (Erişim Tarihi: 13.12.2021)

kapitalizm anlayışıdır. Çünkü Weber'e göre birikim kapitalizmin tetikleyicisi iken Sombart'ta tüketimdir.

Çözülme devri orta sınıf insanı (ticaret ve sanat erbabı) pratik olarak alacak ve verecek hesabı tuttuğundan, kazandığı geliri sermayeye dönüştürüp kâr elde etme hevesinden uzak görünmektedir. Ülgener bu grubun ortak hevesini macera, ayak basılmamış yerler görmekmerakı şeklinde tanımlamaktadır. Bu dönemde gerek Doğu'da gerekse Batı'da tüccarı istilacıdan ayırt etmek çok zorlaşmıştır. Şöyleki bu dönemde tüccarın kendisi dahi başkasına karşı canını ve malını korumak amacıyla silahlanmak durumunda kalmıştır. Bu dış unsurlar da o dönemde ticaret erbabını iktisadi rasyonaliteden uzaklaştırmaktadır.¹⁶⁵

Ülgener reel anlamda iktisadî gerçekleşmeden kaymanın özellikle esnaf ve ahî teşkilatında görünürlüğünün fazla olduğunu vurgulamaktadır. Ahîler sanat ve meslek topluluğu olmakla beraber 12. ve 13. yy da toplum kurumlarının her kesimine yansıyan değişiklik bunlara da yansımıştır. Bu değişiklikten sonra Ahîler dini, sosyal ve siyasi renkleri içerisinde barındırmışlardır. Ülgener'in ifadesiyle 12. ve 13.yy da bu değişiklik dağınmık hayat şekillerinden toplu ve kapalı meslek ve tarikat kadrolarına geçiş diye adlandırılmaktadır. Bu noktada Doğu toplumunda meydana gelen bu bir araya gelme, cemaatleşme ruhu Batı'da kendisini ferdiyetçiliğe yönelme şeklinde göstermiştir.¹⁶⁶

Ahîlik ve tasavvuf teşkilatının özünde halihazırda var olan birlikte yaşama ve ortak bir gaye uğruna hareket etme niyeti dışarıdan gelen baskılar nedeniyle kendisini daha sıkı bir şekilde içe kapanma olarak göstermiştir. Buradan hareketle tarikatlar gibi esnaf teşkilatında bu korunma motivasyonundan hareketle ortaya çıktığı düşünülebilir. Burada bir ters ilişki sorusu gündeme gelmektedir. Siyasi ya da ekonomik dar geçitler

¹⁶⁵Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 63-64.

¹⁶⁶Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 64-65.

mi tasavvufta kapalılık getirmiştir? Başka bir açıdan ; Tasavvuf ve fütüvvet teşkilatındaki içe kapanmanın getirdiği dönüşüm mü ekonomik ve siyasi geriliğe sebep olmuştur? Ülgener'in eserinde bu konuda muğlaklık göze çarpmaktadır.

Fütüvvet teşkilatının değerlerini öz olarak şu şekilde özetlemek mümkündür: Yardımlaşma, topluluk üyelerini dışarıya karşı koruma ve kollama, kendisinden yardım isteyen her kim olursa onu geri çevirmemdir. Ülgener bu teşkilatın son dönemlerdeki durumunu iktisadî hareketten uzak farklı bir hareket alanı ve zihniyet yapısı şeklinde ifade etmektedir. Özellikle 12. ve 13. yy da meydana gelen karmaşalardan uzaklaşıp sakinliğe bürünmek ve bu sakinliği topluluk olarak sürdürmek Ahî teşkilatı için önemlidir. Bu nedenle o dönemde bu teşkilat yapısını iktisadî mekanizmanın işlediği bir yapı olmaktan ziyade üyeleri arasında dayanışma ve birlik beraberlik ruhunun bulunduğu bir korunma topluluğu şeklinde nitelendirilmiştir. Ülgener bu durumu şu şekilde izah etmektedir:

“Zaten ilk seyyahların (meselâ İbni Batuta'nın) ahılarda hayranlıkla görüp bahsettikleri cihet onların her günlük iş-güç hayatı değil, aralarındaki samimilik, yabancıya gösterdikleri yakınlık, misafirperverlik vs. taraflarıdır. Asıl iktisadî fonksiyonlar bu kabil sosyal duyguların o derece gerisinde kalmış, öylesine küçülmüşlerdi ki, ahî teşkilâtının gerçekten bir san'at ve meslek topluluğu olduklarına akıl erdirmek bile zordur.”¹⁶⁷

Toplu hareket etme, birbirini koruma ve kollama ihtiyacı esnaf teşkilatına adeta bir cenk ruhu aşlamıştır. Özellikle merkezi otoritenin zayıf düştüğü dönemlerde esnaf teşkilatı bu özelliğiyle öne çıkmıştır. Başka bir deyişle bu dönemde siyasetinde büyük ölçüde Ahîliğin ruhuna sirâyet ettiğini söylemek mümkündür. Özetle bu dönem toplum hayatının, temel değer ölçülerinin maddi hayatın gereklilikleri dışında kalarak

¹⁶⁷Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 66-67.

oluşturulduğu söylenebilir. Yani bu dönem;kapalı,pasif ve tefekküre dayanan bir değerler ölçüsünü yansıtmaktadır.¹⁶⁸

Ülgener'e göre her çağın dünya görüşü ile beraber ideal insan ölçüsü de değişir. Buna göre 12. ve 13. yy başlarında insan-ı kâmil olarak adlandırılan devrin insanında kahramanlık ve yiğitlik özellikleri ağır basarken devrin sonlarına doğru tasavvufî akımların da etkisiyle insan-ı kâmil kavramı, dış dünyaya karşı mesafeli, yazgıya boyun eğmiş ve silik bir görünüm arz etmektedir. Burada şunu vurgulamak gerekir ki bu ideal insana atfedilen değer ölçüleri zamanla iç içe geçmiş görünmektedir. Ülgener bu durumu Âşık Paşa'nın *Garîbnâme*'sinde geçen şu iki dizeyle özetler:¹⁶⁹

“Kimde ki yoksa tevekkül er değil

Kendi nefsin leşkerin yener değil”¹⁷⁰

Her dönemin ahlâk sistemi belirli bir hayat görüşünden hareket ederek oluşmaktadır. Ortaçağ ahlâkında toplumsal kıymet ve değerler zor bir süreçten geçerek asıllarında yüklü anlam ve manadan uzaklaşmaktadır. Ortaçağ ahlâkının başka bir tasviride o dönem toplumu bir taraftan dağılma ve çözülmeye yüzleşirken öte yandan toplumda çok sıkı bir kapanma ve birleşmenin meydana gelmesidir. Ortaçağ ahlâkının en çok göze çarpan toplumsal özelliklerinden biri geleceğe yönelik vurdumduymazlıktır. Ortaçağlaşmış bir toplumda birey günlerini ertesi günleri düşünerek harcayamamaktadır.¹⁷¹ Yarın endişesi taşımama beraberinde durgun bir hayat anlayışını çözümlenme devri insanına giydirmiştir. Bu durumda insanda var olan potansiyel enerji,kinetik enerjiye dönüşmemiş, kuvve fiile aksedememiştir. Ülgener bu durumun temel belirleyicileri arasında Doğu insanının ruhuna işlemiş sınırsız kader ve kaza anlayışını görmektedir. Şöyle ki bu anlayış insanları “Rızık öyle farzedilmektedir taleb

¹⁶⁸Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 67-69.

¹⁶⁹Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 72-73.

¹⁷⁰Âşık Paşa, Prof. Dr. Kemal Yavuz, *Garib-nâme* (İstanbul, 2000), 435.

¹⁷¹Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 76-80.

edilmeden ve edilmesine de hacet kalmadan sahibini arayıp bulur.” derecesine kadar götürmüştür.¹⁷² Tüm bu yazılanları Ülgener şu şekilde özetlemektedir. “Madde dünyasıyla devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından hatta gelecek kaygısından uzak iç âlemine çekilmiş telaşsız ve rızkından emin bir insan!”¹⁷³İçe kapanmanın nedenleri yalnızca tasavvufi yaşantı sebebiyle değerlendirildiğinde tek yanlı bir yaklaşım algısı oluşturmaktadır. Bu nedenle diğer faktörlerin olguya etkileri detaylı bir şekilde ele alınmalıdır. Ülgener bu durumda manevi unsurların etkileyici tonunu bir adım ilerde sunmaktadır.

Ülgener’e göre ortaçağ ahlâkının kendisini görünür şekilde hissettirdiği alanesnaf, lonca ve tarikat topluluklarıdır.Çeşitli tasavvufî oluşumlar bu topluluklara kolayca erişebilmekteydi. Bunun yanısıra ortaçağ ahlâkında el işçiliği o döneme göre kazancın kaynağı belli olmayan tüccar ve ticaret müesseselerine göre el üstünde tutulmaktaydı.Sanat, el işçiliği sahibini ne aşağı bir dilencilik noktasına nede onun kibre kapılmasına sebep olacak üst bir zenginlik noktasına taşımayan; iki aşırı uca karşı muhafaza eden denge noktasında bir geçim imkanı sunmaktaydı.¹⁷⁴

Ülgener’in ortaçağ ahlâkında gördüğü bir diğer ton ise hareketsizlik ve dışa, gerektiği zaman belirli bir iç muhite kadar uzanan keskin bir kapalılıktır. Bu kapalılık anlayışı varlığını özellikle yapılan işi değiştirmedeki katıllıkla kendisini göstermektedir. Bu dönemde esnafta meslek, sanat değiştirme hoş karşılanmamakta mesleğin icrasının babadan oğula geçmesi arzulanmaktadır.Budurum; bu dönemdeki kapanmanın derin boyutunu gösterirken ayrıca bir mahallede çalışan esnaf grubunun dahi aynı işle uğraşır olmasının gerekmesi de kapanma ve tek yönlülüğün geniş

¹⁷²Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile bir Portre Denemesi* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 82-83.

¹⁷³Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 87.

¹⁷⁴Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 94-96.

boyutuna işaret etmektedir.¹⁷⁵ Bu durumun yansımaları yalnızca kapanma ve tek yönlülükle açıklanmamalı ya da kapanmanın ardındaki nedenler derinlemesine incelenerek yorumlamaya gidilmelidir. Zira bu durum işin kalitesini artırma, üretilen ürünlerin devamını sağlama gibi çeşitli saiklerle de ortaya çıkmış olabilir.

Ortaçağ ahlâkı üretim tekniği anlayışına bakıldığında sanatçının yaptığı işi, sanatını kendi kişiliğiyle özdeşleştirdiği görülür. Burada yeniçağın nicelik yönünün aksine, ürünün niteliği ağır basmaktadır. Bu durum çözülme devrine atfedilen durgun işleyişin başka bir boyutu olarak nitelendirilebilir. Ortaçağ ahlâkçılarına göre esnafın ya da sanatçının ürünü, eseri ani ve hızlı bir işleyişin değil, aksine sabırlı ve ağır ilerleyen bir yolun yolcusuydu ve öyle de olması gerekirdi. O dönemde maddeye biçilen kıymet, dizilen övgü miktar çokluğundan değil kalite üstünlüğünden gelmekteydi.¹⁷⁶ Kapitalist felsefenin ana örgüsü daha çok üreterek kâr elde etmek ve tekrar üretmektir. Bu nedenle nitelikten ziyade nicelik öncelenir. Öte yandan Ülgener'in burada yorumladığı gibi üründe kalitenin öncelenmesi ekonomik geri kalmışlığı açıklamada kanaatimizce zayıf bir gösterge teşkil etmektedir.

Ortaçağ esnaf ahlâkında Ülgener'in belirttiği üzere bir meslekten diğere yada aynı meslekte daha üst bir mertebeye geçmek oldukça meşakkatliydi. Çünkü her sanat dalının kendisine göre usul ve esaslarını düzenleyen gelenek ve görenekler bulunmaktaydı. Bu gelenek ve görenekler manevi unsurların da etkisiyle daha da perçinleşmiş, pekiştirilmişti. Şöyle ki bu dönemde üretim tarzı ve tekniği de değişim ve dönüşüme sıkı sıkıya kendisini kapatmıştır. Gelenek ve göreneklere göre bir ürün aynı şekilde ve aynı teknikle üretilmeliydi. Bu akışı değiştirmek fütüvvet¹⁷⁷ büyüklerinin

¹⁷⁵Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 97-102.

¹⁷⁶Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 104-106.

¹⁷⁷**Fütüvvet:** Kelime olarak gençlik, erlik, yiğitlik manalarına gelmektedir. İlk defa Nâsır Lidînillah (566/575) ile resmi kimlik kazanmış olan bir mertlik, yiğitlik ve fedakârlık örgütü olarak tanımlanabilir. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 169.

(usta,kalfa,yol atası) sözünden çıkmak anlamındaydı. Bu ise o kişi için felakete uğramak anlamını taşımaktaydı. Yani öğretilen işi aynı usulle ve aynı biçimde yapma (gelenekçilik) ciddi bir otorite ile korunmaktaydıOnun ifade ettiği durum üretimde kaliteden ödün vermeme ilkesi ile de bağdaştırılabilir.. ¹⁷⁸Burada Ülgener tasavvuf ve fütüvvet müesseselerini özdeşleştirerek şu açıklamayı düşmektedir:

“Araya vasıta (şeyh,mürşit) koymadan hakka ve hakikate varmak tarikat ahlâkınca ne derece imkansızsa pîr¹⁷⁹ ve ustaya bağlanmadan sanatta olgunluğa ermekte o kadar imkansızdır. Bunun içindir ki sanat ve mesleklerde tıpkı tarikatlar gibi alttan üste muntazam mertebeler silsilesi halinde kurulmuş ve teriplenmiştir.”¹⁸⁰

Ülgener bu tertiplenmenin yeni zamanların yaşandığı Batı toplumunda sınıf farkıyla ortaya çıkmasına rağmen (dikey) Doğu’da aynı istikamette yaşa ve yaşanmışlığa bağlı (yatay) ortaya çıktığını vurgulamaktadır.¹⁸¹

Ortaçağ esnaf topluluğunda esas unsur bir işin akıl ve zekaya bağlı değilde bir pîre (ustaya) bağlanılarak öğrenileceğiydi. Yapılan işler, işin mahiyeti, sır gibi saklanmalı, korunmalıydı. Ülgener burada şahsi çaba ve girişim arzusunun geri planda olmasının yalnızca fütüvvet ve tarikat ahlâkında olmadığını; o dönemde tüm topluma sirâyet ettiğini vurgulamaktadır. Bu durum ise gerek maddi gerekse manevi nüfuz ve

Fütüvvet demek güzel ahlâk sahibi olmak demektir. Bu tanımdan hareketle tasavvuf ve fütüvvet iç içe geçmiş iki müessese görünümü arz etmektedir. Bu teşkilat zamanla ekonomik ve sosyal hayata da ciddi anlamda yön tayin etmiştir. Müessese tasavvuf ve târikat topluluklarıyla sürekli irtibat halinde olarak tasavvufun temel gayesini sosyal ve ekonomik hayatla da bütünleştirmeyi amaçlamıştır.Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Ataç Yayıncılık, 2017), 142-143.

¹⁷⁸Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 106-109.

¹⁷⁹**Pîr, Pîr-i Sâni:** Farsçada yaşlı ihtiyar anlamında olan pîr târikatlarda bir târikat terimi olarak târikatın kurucusu olan mutasavvıfa denir. Pîr-i sâni ise ikinci pîr demektir. Herhangi bir târikatın kuruluşundan sonra târikata yeni bir canlılık ve hareket kazandıran sufiye denir.Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 98-99.

¹⁸⁰Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 109.

¹⁸¹Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 110.

iktidarı elinde bulunduran kesimin kendi emelleri ile doğru orantılı, kolaylıkla kendi hamurlarında yoğurup etkisiz kılabilecekleri bir hammadde sunmuş olmaktadır.¹⁸²

Ülgener Ortaçağ ahlâkını tasvir ederken bu tasvirde temel tonlamalar kullanmaktadır. Bunlar sınırsız kanaat ve tevekkül,kapalılık, gelenek ve otoriteye bağlılık,birey iradesini geri planda tutmak şeklinde özetlenebilir.Bu fikir ve görüşler her ne kadar toplumun farklı katmanlarında farklı saiklerle sahiplenilmiş olsa bile bunlar netice itibariyle aynı hedefe kilitlenmiş birer ok görünümünü almaktadırlar.İşte bu görünüm Ülgener'e genel bir ortaçağ ahlâkı portresini çizme cesaretini vermiştir. Ortaçağ ahlâkında vurgulanan tonlamaların nedeni ne kadar farklı olsa da bu tonlamaların aynı hedef ekseninde birleşmesi tonun kuvvetini artırmaktadır. Fakat ortaçağ ahlâkının tezahürleri bütünüyle toplum hayatında izlerini sürmemiş, sürememiştir. Ülgener'in iktisat ahlâkı ve iktisat zihniyeti olarak iki ayrı kavram tanımına gitmesi konuyu derinlemesine anlaşır kılması bakımından önemlidir.¹⁸³

Ortaçağ ahlâkı ile ortaçağ zihniyetini birbiri ile bağdaştırmak istediğimizde bu durumun bütünüyle gerçekleşmeyeceği bilinmelidir.Bu iki olgunun zaman ve mekâna göre ayrışacağını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ülgener'e göre sözü geçen ahlâkî normların bütün ahlâk kitaplarında sürekli dolaşım halinde olması da bu ayrışmanın kanıtları arasındadır.Toplumun ahlâk ve zihniyet dünyasında yansımaları konumundaki bu ayrışmayı sadece bizim dünyamıza indirgemek ve bu eksende ilerlemek isabetli görünmemektedir. Çünkü bizim dünyamızda yaşanan bu zıtlama o dönemin yeni çağı olarak adlandırılan zamanda Batı toplumunda da yansımalarını göstermektedir.Zira Batı'da eskinin katı, donuk ahlâk düzeni yeninin hareketli ve yenilikçi zihniyet düzeni ile karşı karşıya gelmiştir. Geleneğe başkaldıran hayatın temel amacını çalışma ve kazanma bulup çalışma alanındaki esasları bir üst otoriteden değil,

¹⁸²Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 113-116.

¹⁸³Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 120.

kendi irade ve gayretinden alan dinamik bir zihniyet yapısı sergilenmektedir. Bizdeki boyutuyla ahlâk ve zihniyet dünyasındaki ayrışma bu kadar derin ve istikametli bir tablo çizmemektedir. Çünkü toplum dinamiklerinin bütünüyle ortaçağlaştığı bir zaman ve zeminde bu iki olgunun zaman zaman büyük ölçüde birbirlerine teğet geçmeleri kaçınılmazdır.¹⁸⁴

Ortaçağın reel yaşantısına gelindiğinde sakin, kanaatkâr bir anlayışın toplumun gerek üst gerek alt kesimlerinde yansımaları bulmadığı görülmektedir. Kimi tarihçiler yada kapitalizme sert eleştiriler getirmek isteyenlerce ortaçağ bir saadet, huzur iklimini yansıtan bir çağ olarak nitelendirilse de bu nitelendirme somut manada toplum katmanlarında sahiplenilmemiştir. Ülgener'e göre o dönem; ahlâk kaynaklarında anlatılanlardan uzakkalmakla beraber belkide günümüz ile mukayese edildiğinde ihtiras ve hırsın bugün ile yarışıp onu dahi aştığını yansıtan bir dönemdir. Burada ideal insan tipolojisi ile reel insan arasında ciddi bir ayrışma olduğu ortaya çıkmaktadır. Toplumun üst katmanlarında bu durum kendisini sessiz ve sedasız icra ederken alt katmanlara inildikçe bu icra edişin ses tonunun yükseldiği görülmektedir.¹⁸⁵

Toplumlar değişim ve dönüşüm geçirerek ilerlemektedir. Bu süreçte hukukî, siyasî ve ahlakî normlarda toplum hayatının gerektirdiği düzenlemeler yapılmaktadır. Bu düzenlemeler toplumlarda genellikle ayrıcalıklı sınıflar lehine gerçekleşmektedir. Bu sınıflar kendilerini farklı zaman ve mekânlarda biçimsel olarak birbirlerinden ayrı gösterebilirler toplum hayatına akseden zihniyet hepsinde hemen hemen aynıdır. Manevî liderler, üst düzey memurlar, büyük toprak sahipleri gibi hepsindeki ortak şuur ağalık ve efendilik ekseninde mal mülk, haddi aşan tüketim davranışları, gösteriş ve altın ve gümüş arzusu olmuştur. Ülgener'e göre bol refah ve şatafatlı bir hayat üst tabakanın

¹⁸⁴ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 120-122.

¹⁸⁵ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 124-125.

tüm zaman ve mekânlarda vazgeçilmez bir özelliği olmuştur. Alt katmanlardan üst katmanlara yol almanın temel sebebi ve hedefi de buradadır.¹⁸⁶

Ülgener ayrıcalıklı tabakanın somut yaşantısında yerini bulan bu kıymetlerin ortaçağ ahlâkında var olan kanaatkârlık, mütevazılık gibi unsurlardan üst tabaka lehine ortaçağ ahlâkçıları tarafından geri adım atıldığını ifade etmektedir. Zaten ahlâk kaynaklarından çoğu uzun yıllardan beri ayrıcalıklı sınıflar hizmetinde yazılıp çizilmektedir. Buna göre ahlâk normlarında toplum tabakalarına göre bir homojenlik bulunmamaktadır. Nasıl ki toplumda alttan üste doğru katman katman ayrışıyor bu ayrışma ve ton farklılıklarına göre ahlâkî normlar da şekillenmektedir. Üst tabakalara gidildikçe artan hoşgörü alt tabakalarda yerini kayıtsız şartsız bir sertlikte tevekkül ve kanaate bırakmaktadır.¹⁸⁷ Toplumun ayrıcalıklı olarak nitelendirilen tabakaları, özellikle siyasi otoriteyi ellerinde bulunduranlar ve yakınları tüketim, gösteriş, mal edinme ve biriktirme arzularına dayanak oluşturacak bir ortama sahiptirler. Ortaçağ ahlâkçılarınca üst sınıf için bu kıymetleri elde etme ve elinde bulundurma hak sayılırken tam tersine alt tabaka bu durumdan men edilmektedir.¹⁸⁸ Dini-mistik oluşumlarda üst tabakalara dünya nimetlerini kullanmada bir ölçü tanınmadığı görülmektedir. Ülgener burada şu açıklamasını vurgulamaktadır.

“Yalnız hemen kaydedelim ki İslâm mistisizminin bütün kollarıyla böyle bir hedef peşinde bilerek ve isteyerek yol aldığını söyleyecek değiliz. Ancak başlangıçta hiçbir kötü niyet olmadan tam bir yürek temizliğiyle konulan kaidelerin sonunda büsbütün başka neticelere vardığı tarihte çok görülmüş, denenmiş vakalardandır. Burada da öyle olmuştur. Tarikat hayatında olgunlaşma ve Allah’a varma yolunda muayyen bir kemal mertebesini aştıktan sonra tekrar madde dünyasına dönmeyi haklı çıkaran hatta kamile lokma ve nüktenin helâl

¹⁸⁶ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 126.

¹⁸⁷ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 127-128.

¹⁸⁸ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 130.

olduğunu açıkça ilân eden tasavvuftan, hemde onun en gözde ve güzide mümessillerinden başkaları değildir. Bir çok hallerde olduğu gibi burada da içtihad kapıları sonradan batınî-ibâhî tarikat kurucularının kendilerini ve müritlerini ölçüsüz bir ihtiras taşkınlığına kapıp koyuvermelerine imkân hazırlayacak şekilde aralanmış olmaktadır.”¹⁸⁹

2.3. Çözülme Devri İktisat Zihniyeti

Üst tabaka ortaçağ zihniyeti ne zaman ortaçağ ahlâk nasihatlerinden daralmış olsa kendisini bu zihniyet ekseninde destekleyen ona yeni müsamaha kapıları aralayan mistik ahlâk öğretileri ile tekrar genişlemiş ve hareket alanını da genişletmiştir. Ülgener’e göre bu hareket alanı genişliğini elde etme, otoriteyi ve maddi gücü elinde bulunduranlar arasında daha zordur. Çünkü bu sınıf maddi imkanlar açısından belirli bir merhaleyi aşmış bulunmaktadır. Öte yandan toplumun alt katmanları için mistik hareketlere katılıp buradan bu hareketlerin kazandırdığı maddî imkânlardan yararlanmak daha kolaydır.¹⁹⁰ Gerek maddî gerekse de manevî ahlâk sistemi olsun ikisinde de toplumun ayrıcalıklı kesimi her yaptığı işte hoşgörü ile karşılanmakta birinci sırada yer almaktadır. Tevazu, elinde olana rıza göstermek gibi kıymetler ise halka ait olması gereken değerlerdir. Bu temel öğreti hemahlakî hem de manevî müeyyide ve vaatlerle iki koldan desteklenip bastırılmaktadır. Üst tabakanın refahı toplumun geri kalan tabakalarının pasif, donuk ve uysal olmasına bağlıdır.¹⁹¹ Toplumun üst ve alt tabakaları arasında zihniyet uçurumunun olduğu anlaşılmaktadır. Üst tabakalarda yer

¹⁸⁹Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 130-131.

¹⁹⁰Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 131.

¹⁹¹Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 132.

edinmiş zihniyet unsurları (gösteriş, mal ve mülk hevesi) aşağı tabakalara doğru süzülerek toplumun bütününe kaplayabilmektedir.¹⁹²

Üst tabakalarda doğmuş ve yer edinmiş olan soyluluk hevesi alt tabakalarda da zamanla kendisini göstermiştir. Bu gösteriş toprak sahiplerinde, idare merkezlerindeki memurlarda ve esnaf teşkilatında olmak üzere toplumun genelinde kendisini belli etmektedir. Soyluluk hevesi bir yere kadar ilerlediğinde ve durması gereken yeri bildiğinde toplum hayatına bir zararı bulunmamaktadır. Tarih göstermiştir ki durulması gereken yer çoğu zaman bilinmemiş bu hevesi taşıyan insan sayısı ve hevesin şiddeti giderek artmıştır. O sebepten ahlâk kitaplarında sürekli orta ve aşağı sınıfın buldukları yerden razı olmaları telkin edilmiştir. Toplumun tabakalarına sirâyet etmiş soyluluk hevesi kendisini mistik oluşumlar arasında da göstermektedir. Bu oluşumlar arasında hangi büyüğe vasıl olup ona ne kadar süre hizmet ettiğinin bu hevesin sözlü yansımaları arasındadır. Ülgener'e göre 15. ve 16. yüzyıllarda; Osmanlı Devleti'nin en parlak zamanlarında toplum ve ekonomik anlayış feodal zihniyete bağlı ve kapalıydı. Bu düşünce biçimi bizim ekonomik sistemimizi hantallaştırmış ve dünyanın zamanla egemen olduğu hareketli ticaret anlayışının gerisinde kalmamıza sebebiyet vermiştir.¹⁹³

Ortaçağ ahlâkı ile zihniyetinin ayrıştığı bir diğer nokta ise kazanç ihtirasıdır. Bu özellik kendisini kişi ve muhite göre biçimsel olarak farklı yansıtmıştır. Bunlar baskınlar, soygunlar, baskınlardan ve soygunlardan tamamen soyutlanamayan ticaret, maden arama gibi özelliklerdir. Ülgener'e göre bu zihniyet ilk kapitalist zihniyetin işaret ve izidir. Kazanç hevesi ortaçağ ahlâkında telkin edildiği üzere bütünüyle esnaf teşkilatının uzağında kalmamıştır. Bu hevesin esnaf teşkilatındaki izleri; fiyatı yükseltmek için eldeki malı hemen piyasaya sürmeme, satış mahalli dışında daha kârlı satış yerleri aramak, eksik ve hileli tartmak şeklinde görülmektedir. Bunların

¹⁹² Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 135.

¹⁹³ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 136-144.

sebebi; ortaçağ sonlarında rekâbet şartlarının oldukça zora girmesive bunun esnaf psikolojisine baskıcı etkisiyle açıklanabilir.Elbetteki bu güçlü bir etkiye sahip olsa da bu duruma sebep olan sosyal, ekonomik, siyasî ve dinî bir çok etken bulunmaktadır.¹⁹⁴

Ortaçağ ahlâkı ile zihniyeti arasındaki uyumsuzluğu açıklayan diğer bir ortaçağ toplumu özelliği, altın ve gümüş tutkusudur. Bu iki maden soyluluk ve kazanç elde etme tutkularını şahlandıran temel unsurdur.Ülgener burada yanlış anlaşılmaya sebep olabilecek çok önemli bir konuya açıklık getirmektedir. Ortaçağ zihniyetine yerleşmiş bu para hırsı (altın ve gümüş tutkusu) kapitalist sistemin yansıması olarak görülebilmektedir. Gerçekte ise kapitalizm öncesinde bu değerli madenleri yada parayı elde etme arzusu sonrasına göre daha uç noktada görünmektedir. İktisadî olgunlaşma ve gelişme ile para hırsı arasında tezat bir ilişki olduğunu söylemek bile mümkündür. Çünkü Doğu ticaretinin canlılığını kaybettiği sıralarda paranın dolaşım hızı azalırken parayı elde tutma arzusunun yavaşlamak yerine şiddetlendiği görülmektedir. Bu şiddetlenmenin sebepleri arasında azalan kıymetin insan gönlündeki değerinin daha da artması (fitrî neden), imparatorluğun ihtişamlı zamanlarında giderek saray harcamalarının zirveye ulaşması ve ordu ve sefer masraflarının aşırı artması gibi sebepler sıralanabilir. Tüm bu sebeplerin şiddeti arttıkça parayı elde bulundurma arzusunun şiddetide bununla doğru orantılı artmıştır. Başka bir bakış açısıyla para tutkusundan dolayı en çok yakınma, gösteriş ve harcamalarda aşırıya gidildiği zamanlardadır. Bu durumda kapitalist sistemin temel unsuru yakıştırmasını alan kazanç ve para hırsının gerçeği yansıtmadığı görülecektir. Öyle anlaşılmaktadır ki altın ve gümüş tutkusu kapitalizmdençok eski zamanlara dayanmakla birlikte geçmişinin başlangıç noktasını kestirmek mümkün gözükmemektedir.¹⁹⁵

¹⁹⁴Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 144-149.

¹⁹⁵Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 150-152.

Tarihte altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ziynet eşyası biçiminde tutulmasının yanı sıra mübadele aracı şeklinde değerlendirildiği de görülmektedir. Burada zikredilen hususlardan ikincisi para hırsı ve hevesini aşırıya götürmektedir. Kazanma hevesi hayat döngüsü boyunca hep var olmuş fakat kendisini her zaman altın ve gümüşe bağlamamıştır. Altın ve gümüşün olmadığı çağlarda bu heves kendisini başkakiymetlere bağlamıştır. Yeni mübadele vasıtalarının keşfedilmesi ise bu hevesin yalnızca vasıtalarını değiştirmiştir.¹⁹⁶

Ekonomik sistemin temel aktörlerinden mübadele araçlarına, altın ve gümüş gibi değerli madenlere düşkünlük;bu dönemde reel iktisadî hayatın oldukça gerisinde kalmıştır. Bu durumun başlıca sebepleri arasında paranın bir mal gibi rasyonel iktisadî zihniyetin değil, sosyal ve politik değerlerin etkisi ve emri altında olması sayılabilir. Para bu dönemde mal ve hizmet alışverişinde değil sosyal statü alışverişinde kullanılmaktadır. Ortaçağın hemen hemen bütün kurumlarında siyasî yansımalar o kurumların iktisadî karakterine gölge düşürerek bu karakteri geride bırakmıştır. Bu dönemde bu kıymetlerin tedavülü ticaretten ziyade rüşvet, ihsan yada hediyeler şeklinde iktisadî hareketlilik ve özden uzak biçimsel bir şekle bürünmüştür.İhsan üst tabakanın elde ettiği serveti biraz da olsa aşağı tabakaya serpererek geniş bir yığına daha geniş bir itaat çemberi içine almanın zahmetsiz yollarındandır. Ülgener'e göre; "Siyasi merkeziyetsizliğin heran büyük bir tehlike halinde karşlarına dikildiği saray ve devlet erkânı için bundan daha güvenilir bir yol olamazdı." Ülgener özellikle belirtmektedir ki Şark dünyasında paralı ekonomi Batı toplumuna göre daha önce gelişmiştir. Zamanla bu gelişimsel açık kapanmış ve geridekinin nakdî ekonomiye odaklanmasına; şark dünyasının ise paralı ekonomiyi zamanla aynîekonomi ile ikâme etmesine sebep olmuştur.¹⁹⁷

¹⁹⁶Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 153-154.

¹⁹⁷Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 155-158.

Ortaçağ ahlâkında ifadesini bulan parayı küçük görme, hafife alma zihniyet ikliminde yansımaları bulamamıştır. Burada ortaçağ ahlâkında maddî kıymetlere önem vermeme konusunda yeşertilen ideal düşüncenin zihniyet topraklarında kurduğu başka bir deyişle reelde karşılığını bulamadığı görülmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki zihniyete yerleşmiş olan bu fiiller üst tabakada kalmayıp toplumun alt katmanlarına da büyük ölçüde sirayet etmiştir. Toplumun tüm kesimlerinde var olan bu kazanma hevesine bakıldığında kapitalizmin öncesinde de var olduğu görülmektedir. Fakat burada asıl önemli husus ve istikamete keskin bir şekilde yön veren hevesin ne yoldan ve hangi araçlarla karşılandığıdır.¹⁹⁸

Olay ve olguların doğru anlaşılmasını sağlamada kavramlara netlik kazandırmak önemlidir. Bu bağlamda açıklığa kavuşturulması gereken kavramlar kâr ve teşebbüs zihniyeti ile kazanç hevesinin bunlar karşısında takındığı anlamdır. Kazanç hevesi kâr ve teşebbüs zihniyetinide kapsamına alan daha geniş bir kavramdır. Bu kavram zenginleşme vasıtası ayırımı yapmadan herhangi bir şekilde zenginleşmeyi ifade ederken diğer iki kavram alışılmış üretim ve mübadele yollarını kullanarak o yolun gerektirdiklerine göre verimlilik temelinde bir işleyiş zihniyetini anlatmaktadır.¹⁹⁹

Kâr ve teşebbüs zihniyeti gibi dinamik bir yapıdan bahsedebilmek yada bu yapıyı inşa edebilmek için kazanç hevesinin kaba ve hantal yanını bir kenara bırakarak normal üretim ve mübadele yollarına kanalize olmak gerekmektedir. Bu kanalize olma durumu tarih boyunca bazen önemli ölçüde gerçekleşmiş iken bazen nihayete erememiş, hatta bazen yola çıkma cesareti dahi gösterememiş bir görünüm arz etmektedir. Burada en ehemmiyetli nokta ise dinamik bir iktisadî oluşumun hayat bulabilmesi için kazanç hevesinin kâr ve teşebbüs zihniyeti kalıbında ilerlemesi gerektiğidir. Bu kalıba giremediği durumda kazanç hevesinin içerisinde barındırdığı kıymetli madenlere yada

¹⁹⁸Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 159-162.

¹⁹⁹Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 162.

paraya düşkünlüğe rağmen iktisadî hayatta sert ve hantal bir durgunluktan bahsetmek gerekecektir. Kazanç hevesinin beslendiği zenginleşme vasıtaları çeşitlilik göstermektedir. Bunları alışılmış vasıtalar ve alışılmışın dışında kalanlar olmak üzere sıralayacak olursak bir uçtan diğer uca; çiftçilik,esnafılık, tüccarlık, sarraflık,siyasi kazaçlar ve rantlar, soygun ve dolandırıcılık,define merakı, sihir ve kerâmet gibi sıralanabilir. Bu vasıtalara bakılarak kazanç hevesi ile kâr ve teşebbüs zihniyeti arasındaki araç ve istikamet farkı daha net yorumlanabilmektedir. Bir diğer önemli husus ise bu zenginleşme vasıtaları aracılığıyla normal zenginleşme yolları daraldığında yerini normal dışındaki kazanç yollarının aldığıdır. Doğal iktisadî akış sürecinde karşılanamayan kazanç hevesi çareyi normalin dışına taşarak bu hevesi karşılamada arayacaktır. İki medeniyet dünyası arasındaki farkları yorumlama ve anlamada bu keskin ayırım önemli ölçüde fayda sağlayacaktır. 16. yüzyıldan beri kazanç hevesini ticarete ve 19. yüzyılın sonuna doğru ise endüstrileşmeye sığdırabilen Batı toplumu dinamik bir iktisadî yapıya kavuşmuştur.²⁰⁰

Ülgener'e göre Batı toplumunun iktisadî hayatta verimli bir şekilde hareketliliği yakalaması; ticareret ve sanayide geniş faaliyetlerin yürütülmesi, devlet ve hukuk işleyişinin bu düzene destek vererek adapte olması, dünya ve ahiret selâmetinin gerçekçi ve sınırları net çizgilerle belirlenmiş hedefler ekseninde şekillenmesi, kazanç hevesi gibi devasa bir unsurun disiplinli bir faaliyet alanına yönlendirilmesi gibi etkenlere bağlıdır. Şark toplumlarında öz itibariyle bizim toplumumuzda bu işleyiş tam aksi yönde gerçekleşmiştir.²⁰¹

Orta ve Doğu Anadolu'nun oldukça işlek transit yolları etrafında ticaret özellikle 15. ve 16. yüzyıl sonlarına kadar büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle bu güzergâh etrafında dinamik bir kâr ve teşebbüs zihniyeti oluşmuştur. Burada kritik süreç

²⁰⁰Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 163-164.

²⁰¹Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 166.

ortaçağın sonlarından sonra aynı zihniyetin işleyiş sahasını genişleterek araçlarını rasyonel hale getirip getirmediğine göre şekillenmiştir. Bu iki hususun Şark ticaretinin en gelişmiş dönemlerinde dahi hayat bulamadığı görülmüştür. Özellikle Şark ticaretinin normal yollardan, piyasanın fırsatlarından yararlandıklarını söylemek mümkün gözükmemektedir. Deniz ve kervan ticareti asırlardır macera ile eş görülmüş, bu anlayış ise tüccara temkinli yada hesabını bilir bir kişilik yüklemek yerine maceraperest bir kimlik yüklemiştir.²⁰²

Şark medeniyetlerinde olduğu gibi Garp medeniyetinde de ticaret siyasî çıkarların ve heveslerin kasıtlı yada kasıtsız hizmetinde bulunmuştur. Ticaret müessesesinde rasyonel yolları ararken Şark ve Garbın karşılaştığı zorluklar eşdeğerdir. Garp medeniyeti bu meşakkatli yolu tamamlayarak dinamik bir iktisadî yapıya kavuşmuşken Şark medeniyetlerinde bu tür girişimler başlangıçta henüz yolun yarısında bir çok imkansızlığa meyilli engelle karşılaşmıştır. Bu medeniyetlerde ticarî faaliyetlerin hareket alanı sınırlandıkça gelişim imkanları da bu daralmayla doğru orantılı şekilde azalmıştır. Ticaret müessesesinde bu daralma kaybettiği kazancı daha belirsiz yollardan elde etmeye çalışmıştır. Bu durumun devletin siyasî olarak da daraldığı döneme rastlaması göz önünde bulundurulursa etkiye karşı olan tepkinin büyüklüğü daha net anlaşılacaktır. Ülgener'e göre ticarî kazançlar toplum nezdinde asalet ve güvenilirliğini yitirince bu müessesenin yerini ziraat uğraşları almıştır. Bu durum ise üretim usullerinde yeniden geriye dönüşün kabulünden başka bir şey değildir.²⁰³ Ülgener burada ekonomik alanda yaşanan daralmanın diğer sosyal alanlara da sirayet etmesine işaret etmektedir.

Ülgener'e göre deniz ticareti kara ticaretine göre fazlaca kârlıdır. Batı medeniyeti bu durumu keşfetmekte geç kalmamış olsa gerekki Akdeniz kıyılarından

²⁰²Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 167-170.

²⁰³Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 171-174.

gözünü Atlantik kıyılarına dikmiştir. Bu ise kapitalist zihniyetin ortaya koyduğu yeniliklerin arasında birinci sırayı çekmeyi hak etmiştir. 16. ve 17. yüzyıllara bakıldığında kapitalist zihniyetin iki iç içe geçmiş özelliği göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki dizginlenemez derecede bir istila hırsı iken diğeri ise kâr hevesidir. Bu iki özellik deniz ticaretinin zahmetini de göğüsleyerek kendisini açık denizlerde doyuracak ve bir o kadar da şahlandıracaktır. Bu son dönemde Şark medeniyeti kendisini ekseriyetle kervan yollarına bağlamışken bu gidişin yönü Garp'ta açık denizlerdir. Şu noktaya açıklık getirmek gerekmektedir ki özellikle 12. ve 13. asırlarda Hint Okyanusu, Çin Suları ve Akdeniz'de Şark ticareti hayli gelişmiştir. Zaten esas nokta bu gelişimin rasyonel bir şekilde sürdürülebilip sürdürülemediğidir. 13. yüzyılın sonlarına doğru bu gidişatın yavaşlayıp durarak kervan ticaretine doğru aktığı görülmektedir.²⁰⁴

Tarih akışında Şark ticareti zamanla geriye doğru kayarken Garp denizciliği ve sömürgeci ticaret anlayışı bu süreçte yukarı doğru tırmanmıştır. Asırlar ilerledikçe gidişatın bu seyri almasında siyasî sebeplerin yeri aransa dahi asıl etkiyi ticaret yolları ve rekâbet şartları ekseninde aramak gerekmektedir. Olayların gelişim seyrine bu açıdan bakıldığında açık deniz imkânları ve rekâbet şartlarının iç deniz ve kervan ticaretine üstün gelmesinin Şark'ı, Garp karşısında güçsüz bırakan ana unsur olduğu görülecektir. Açık denizler bir çok açıdan kara ticaretine göre avantajlı konumdadır. Öncelikle ucu bucağı olmayan ve umulmadık kazançlar vadetmekte ve ticarete konu eşyayı elden ele dolaştırmak yerine doğrudan pazara ulaştırma gücünü elinde bulundurduğundan maliyeti ciddi manada düşürmektedir. Diğer yandan kara ticaretine yoğunlaşan Şark medeniyetinde ise siyasî yıpranmışlık, hali hazırda artış seyrindeki maliyetlere ayrıca bir yük bindirmektedir. Bunların yanı sıra Batı ve Kuzey Avrupa' da deniz ticareti zamanla teşkilatlanmış ve kurumsallaşmayı yakalamış iken Şark ticareti bunun tam

²⁰⁴Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 176-179.

aksine dağınık bir görünüm arz etmektedir. Burada Ülgener özellikle 12. ve 13. asırlarda Şark ticaretinde ciddi manada teşkilatlanma ve sermaye ortaklığının görüldüğünü vurgulamakla beraber Şark ticaretinin rekâbet koşullarında gerilemesini bu teşkilatlanmanın sürdürülebilir kılınamamasına, -tek faktör bu olmamakla birlikte- bağlamaktadır. Öte yandan deniz ticaretinde tesis yada organize masrafları kara ticaretine göre oldukça ağırdır. Bu durum işlerde daha fazla görev dağılımı yapılmasına ve sermaye ortaklığına zemin hazırlamıştır. Açık denizlerde bir zarara uğrama tehlikesi kara ticaretine göre çok fazladır. Bu durum da kervan ticaretindeki birleşme ve ortaklaşmaların oldukça geride seyretmesine zemin hazırlayan faktörler arasındadır. Ülgener'e göre Şark ticareti başka hiçbir sebep olmasa dahi rantabilite darlığı ve teşkilat geriliği dolayısıyla okyanus ticareti için Orta Avrupa pazarlarında göz önünde bulundurulmayan bir rakip olarak anılacaktır.²⁰⁵ Şark ticaretinin geri kalmasını hızlandıran bir diğer etken ise siyasî unsurlardır. Bunlar güvensiz para rejimleri, belirsizlik içeren vergi, harç masrafları gibi maliyet unsurları ile politik etmenlerin oluşturduğu maliyet artışlarının meydana getirdiği belirsiz ve güvensiz havadır.²⁰⁶

Şark ticaretinde dış ve uzak ticaret 16. ve 17. yüzyıldan beri ciddi manada daralmıştır. İç pazarlara ve üretimin seyrine bakıldığında ise görülen manzara bir farklılık arz etmemektedir. Üretim tekniği aynı kalmış, sermaye miktarı sınırlı, alıcılar belirli ve sayılı kalmış bir piyasa iç pazarın yansımasıdır. Özellikle esnaf kadrolarının bir noktadan sonra sayılarının kontrolsüz bir şekilde artması bir çok huzursuzluğu da beraberinde getirmiştir. Bu haddinden fazla çoğalma bir çok noktada geçimsizlik, kavga ve paylaşamamanın müsebbibidir. 16. ve 17. yüzyıl kayıtlarında sermayedâr diye bilinen bir sınıf yer almaktadır. Bu sınıf esnafa iş ve gerektiğinde para verip üretilen malı esnaftan uygun bir fiyata alıp daha dolgun bir fiyatla piyasaya sürmektedir. Bu

²⁰⁵ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 181-184.

²⁰⁶ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 186.

durum kapitalist inkişafın en önemli belirtileri arasında sayılmaktadır. Zira Batı medeniyetinde de kapitalist yansımaların iç pazarlara ve sanayi hayatına aksetmesi bu şekilde gerçekleşmiştir. Belirtilerin iki medeniyette de aynı olmasına rağmen bu kapitalist tezahürün teknik, hukukî ve manevî unsurları bizde olmadığı için netice farklılaşmıştır. Sermayeci grup bizde Batı'dakinin aksine üretim ve iş alanında herhangi bir değişim ve ilerlemeye kol kanat gerememiştir. Bunun yerine bu alanlara daha çok daralma ve bunalma getirmişlerdir. Ülgener bu durumu harika bir fayda üretecek olan hareketin tamamıyla zararlı yollarda harcanması olarak yorumlamaktadır.²⁰⁷

Sermayecilerin dışında esnafa yeniden bir can suyu vermesi umulan diğer grup bu zümreye dışardan katılanlar olarak nitelendirilen sınıflardır. Bunlar; köyden şehre göçenler ile esnaflığa diğer mesleklerden (özellikle ordudan) dahil olanlardır. Farklı unsurların zaman zaman etkide buldukları; zaman ve mekâna hali hazırda bulunanın ötesinde bir hareketlilik kattıkları bilinmektedir. Bu beklenti esnaf topluluğuna dışardan girenlerden de umulmuş fakat karşılık bulamamıştır. Bu durumun sebebi iş hayatına yeni dahil grubun önceki yaşantısı ve hareket tarzı olarak gösterilebilir. Şöyleki ziraat hayatından şehirdeki esnaf grubuna adapte olmaya çalışan gruplar, dahil olduğu sınıftan bilgice üstün gözükmemektedir. Bu durumda, içinde buldukları gruba hareketlilik katmak yerine o kımıldanmayı daha da yavaşlattıklarını söylemek mümkündür. Esnaflığa sonradan dahil olma arzusunu gösteren diğer grup ise rant ve toprak kazançlarının azalması ve paranın sürekli değer kaybetmesi sonucu gelirleri azalan ordu mensuplarıdır. Aslında bu gruptan da beklenen, dahil olunan gruba yeni bir ufuk açmalarıdır. Oysa beklenenin aksine hareket etmiş, üstelik ordu yaşantısından aldıkları zorbalık ahlâkını da esnaf teşkilatına aksettirmiştir. Özetle hammaddenin dolayısıyla geçim imkânlarının iyice daraldığı bu dönemde esnaf teşkilatının sayıca artırılması bu teşkilat arasında baş gösterecek huzursuzluk ve geçimsizliğide beraberinde getirmiştir.

²⁰⁷Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 190-195.

Bu durum esnaf arasında dayanışma müessesinide büyük ölçüde zaafa uğratmıştır. Aynı meslek grupları arasında korumacılık ve dayanışma artarken bu durum farklı meslek gruplarına karşı aşırı kıskançlık şeklinde baş göstermiştir. Niceliğin haddinden fazla artmasıyla değersizleşen bir müessese helâl kazanç imkanlarının daraldığı bu noktada kazancını normal yolların dışında aramaya çalışmıştır. Malzemedен kısma, yalan yemin gibi normal dışına sapma beraberinde geri dönüşü olmayan bir nitelik kaybını getirmiştir.Şu noktayı belirtmek gerekmektedir ki bu nitelik kaybını uzun süren meşakkatli bir emeğin ürünü olan işler (dokumacılık ve halıcılık gibi) dışardan katımlara kolay kolay açık kapı bırakmadıkları için yaşamamışlardır. Bu kaybı özellikle basit ve kaba işlerle uğraşan esnafın yaşadığını da belirtmek faydalı olacaktır.Ülgener esnafta vuku bulan bu değer kaybının neden olduğu eleştiri ve şikayetlerin 14. yüzyılda başlayan ahlâk kitaplarında yer aldığını vurgulamaktadır.²⁰⁸

Kazanma arzusu normal yollar vasıtasıyla karşılanma imkânını kaybettiğinde kendisini doyuracak farklı ve rasyonel olmayan yollar arayacaktır.Başka bir deyişle kazanç hevesi ile bunu hevesi karşılayacak iktisadî yollar arasındaki orantısızlık kendisine yeni yapay dengeler kuracaktır. Özellikle geçim sahasının giderek daraldığı bu dönemlerde insan tabiatında bulunan bu kazanç ve geçim hırsı daha ciddi boyutlarda taşma gösterecektir. Bu taşmada normal yollardan kendisine akma fırsatı bulamayınca anormal yollar deneyecektir. Alışılmış kazanç yolları daraldıkça alışılmışın dışında kazanç yolları türeyerek artacaktır. Bu anormal kazanç yolları: Kaba ve zorlu kazançlar, devlet makamlarını para ile alıp satmak, istenildiğinde paranın değerini düşürmek, soygun, tefecilik, yol kesme, kervan soyma olarak sayılabilir. Uysal ve sinsî kazançlar; türlü türlü yollarla göze girme, kendini beğendirme, iş ve çalışma hayatının sebat gerektiren çalışma hayatını gözüne kestiremeyen zümrelerin kolay bir şekilde kazanç heveslerini karşılayan yegâne yoldur. Bundan daha çok hareketlilik arzeden diğer yol

²⁰⁸Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 195-201.

ise hayal ve hile mahsulü kazançları kapsamaktadır. Bunlardan ilki define merakıdır. Bu merak özellikle ülkenin ticaret hacmi daralıp değerli madenlerin tedavülü azaldıkça daha da şiddetlenmiştir. Bu kimseleri ahlâk kitapları ham bir açgözlülükle itham etmektedir. Bu kazanma yoluna heves eden grup teşkilatlı bir iş düzeni kurmak yada kurulu bir düzene dahil olmak yerine zeka kuvvetini bu belirsiz yola sarf etmektedir. Hayalî kazançlardan ikincisi ise simya ve asrologtur. Ülgener'e göre bu grup toprağı altına çevirmek iddiasını taşımaktadır. Bu yolun sürüklediğı meraklı sayısı hiç de küçümsenmeyecek derecededir. Bu kazanç unsurları iki ana saç ocağı üzerine kurulmaktadır: Birincisi alabildiğine geniş bir hayal gücü (aktif unsur) ikincisi ise kolay inandırılan sorgusuz sualsiz bir halk kitlesidir (pasif unsur). Ülgener'in nitelendirmesine göre hayal mahsulü kazançların bir diğer çeşidi belki de en önemlisi dua ve kerâmettir. Ülgener normal kazanç yollarının daralmasıyla zühd ve riyâ erbabı tarafından duanında metalaştığını ifade etmektedir. Büyük sufilerin korktukları durum yani dua ve kerâmetin alınıp satılması 13. ve 14. asırdan beri kazanç hevesini karşılamamanın bir unsurudur. Bu normal olmayan kazanç yolları yalnız Şark'amahsus değildir. Şark medeniyetlerinde ilk olarak temaşa etmiştir yorumunu yapmak da mümkün değildir. Temel mesele normal kazançların daralmasının yerini nasıl hareketsiz, teşkilatsız bir kazanç hevesi karşılama yoluna emanet ettiği ve bunun getirdiğı sonuçlardır.²⁰⁹

Normal olmayan bu kazanç yollarına sapmanın nedenleri analiz edilirken Ülgener orta halli kazanca razı olanların, normal yoldan ilerlediğini söylemiştir. Asıl meselenin bu kazanca razı olmayıp onun üzerinde bir kazanç arzu edenlerle olduğunu ifade etmiştir. Normal dışı yollara tenezzül etme cesaretini göstermede mübalağa yapılmadığının da altını çizmektedir. Toplumda zamanla -ilk karşılaşıldığında hiçbir şekilde hoşgörü ile karşılanmayacak bu kazançlar tekerrür ettikçe normal hale gelmiş, gelenek görenek hatta hukuk düzeninde dahi yer bulabilmiştir. Bu durum sinsi bir

²⁰⁹Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 203-214.

çürümenin hicran dolu bir tablosu olarak betimlenebilir. Şark medeniyeti ile Garp medeniyeti arasındaki açıklığı derinleştiren temel ve esaslı sebepler zincirinin başka bir boyuttan özetide bu şekildedir.Garp'ta kazanç usul ve teknikleri kolay olmamakla beraber alışılmış piyasa koşullarına rasyonel teknik ve vasıtalara emanet edilirken bizde zamanın seyri normalden uzaklaşarak normalin dışına kayıtsız şartsız bir şekilde giderek yaklaşmak olmuştur.²¹⁰

Ortaçağ döneminde iktisat ahlâkında yer bulan halinden memnun insan tasavvurunun iktisat zihniyetinde karşılık bulmayarak yerini iktisadî gelişmeye ön ayak olabilecek kudrette kazanç hevesine emanet etmiş gözükmektedir. Burada da meselenin kilit noktası başarıyı kazanç hevesinin kendi mahiyetinde değil, gittiği yada götürdüğü istikamette aramak gerektiğidir.Bu heves bir döneme kadar Garp dünyasında savruk gezinip boşa akarken 18. asırdan beri Garp medeniyetlerinde dizginlenip, disipline edil istikâmet kazanmıştır. Şark medeniyetlerinde ise aynı başıboşluk ve istikametsizlikle yoluna devam ettiği görülmektedir. Normal yollarda durgunluk, üretim kaynaklarını başıboş bırakma, normal dışı yollarda alabildiğine hareketli ve üretim kaynaklarını yok edercesine sömürme beraberinde donuk ve durgun bir manzaraya eşlik etmiştir.Bu donuk manzarayı hareket ettirmek, paranında dolaşımının azalması,bohçaya yada gömüye emanet edilir olmasıyla daha zor hale gelmiştir. Bu dönemde siyasi huzursuzluğun getirdiği endişeyle beraber servet başkalarının dikkatini çektikçe saklanır olmuş ve en güvenilir liman olarak da toprak altını kendisine mesken edinmiştir.Dolayısıyla paranın bazı kesimlerde tedavüle sokulmak yerine gömü olarak saklanması bu durgunluğun sebepleri arasındadır.²¹¹

İlk etapta düşünüldüğünde servet biriktirmenin kapitalizmle eş zamanlı olduğu akla gelebilir. Ortaçağda bile şahıslarda ciddi servet yığınlarının oluştuğu bilinmektedir.

²¹⁰Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 217-220.

²¹¹Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 220-228.

Esnaflık mesleğinin getirdiği servet, değerlendirmenin dışında tutulacak olursa biriken servetin büyük bir kısmının emek mahsulü olmadığı bir dönemle karşılaşmaktadır. Zira bu servet yığınının birikmesinde zorba ve hileli yollara başvuran ticaretin rolü önemsiz değildir. Bunun yanında siyasi orijinli kazançlar bu servet yığınının oluşmasını etkileyen diğer güçlü faktörler arasındadır.

Makam mansıp sahiplerinin çevresinde kol gezen bir grup, ciddi bir para birikimini elinde bulundurmaktaydı. Buradan da anlaşılmaktadır ki servet her şeyden önce politik mahiyet arz etmektedir. Bu servetten pay almak için üst kademeye çıkmak bundan daha zahmetsiz olanı iseorada bulunanlara bağlı kalmak yada intisap etmektir. Mal yada para aşağıdan yukarıya doğru hareket ederken her yeni el, açık yada örtük olarak kendi hesabına aktarmanın yolunu bulmaktadır. Çözülme devrinde servetin kazanılmasının yanısıra harcanmasında ilk aşamada politik olduğu göze çarpmaktadır. Mal ve para biriktirmenin temel saikleri, gelecek kaygısı ile beraber geleceğin her türlü engeline karşın tedbirli davranmak sıralanabilir. Siyasetle meşgul olanlar içinde gelecekte başa gelecek herhangi bir felaketin para ile savuşturulmasından daha emniyetli bir yol bulunmamaktadır. Görüldüğü üzere bu dönemde para kazanmada olduğu gibi harcanmada da iktisadî amaç ve meşgalelerden uzak bir görünüm arz etmektedir. Bu dönemde servet kendi kendini yenileyip üretim kaynağı olmaktan uzak bir konuma itilmiş gözükmektedir. Servet bir defa kazanılan bir tüketim unsuru olarak yüceltilmiştir. Ülgener'e göre büyük dinlerin faizi haram kılmaları ödünç alınan paranın ve ondan türeyen faydanın doğrudan kısır, kadük bir alan olan tüketime kanalize edilmesi sebebiyledir.²¹²

Servetin kaynağı ve dağılımının izahından sonra çözülme devri zengininin tipolojisini üç aşağı beş yukarı çizmek mümkündür. Ülgener bu tipolojiyi şu cümle ile

²¹²Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 228-236.

özetlemektedir: “Zihniyeti toprağa dayalı, maddesi toprağa gömülü”. Ortaçağ insanının özellikle iki ayrı karakteri göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki hayatı hoşça geçirmek idealidir. Kazanılan yada edinilen malın azar azar istikrarlı bir şekilde tüketime kanalize edilmesi de bunun gereği sayılmıştır. Bu karakter yapısına sahip insana göre mal ömrün huzur ve güvenliği içindir. Aksine ömür mal cem eylemek için değildir. İkinci karakter ise elindeki para yada mala sıkı sıkıya bağlı kalma, servetini yenilenme imkanının bulunmaması, tüketilen kıymetin bir daha yerine konulamayacağını anlaşılması bu devir insanına elindekini sıkı tutmayı telkin etmiştir. Burada belirtilen iki karakter örneğinin özellikle şehirde orta sınıf, taşrada ise çiftçi sınıfında yer almadığını belirtmek yerinde olacaktır. Bu iki karakter yapısı özellikle nam ve şöhret peşinde olan ortaçağ zenginini anlatmaktadır. Elbetteki bu durumu yansıtmayan istisnalar mevcuttur. O dönemde toplumdahayırseverlik vardır fakat mübalağalara yansıtıldığı nitelik ve nicelikte değildir. Saltanat sahiplerini hayırseverliğe sevkeden unsurların bir kısmı da siyasî temellidir. El açıklığı, cömertlik, düşkünü koruma ve kollama gibi hasletler en yakın sosyal kadrolarda geçerlidir. Dışa açıldıkça bunun yerini katı bir el sıkılığı almaktadır. Ülgener’in ifadesiyle ahlâk kitaplarında el sıkılığının yerilmesi o dönem ortaçağ zengininin el sıkılığının boyutuna işaret etmektedir.²¹³

Şark medeniyetlerinde ciddi bir zaman aralığından beri gerçek ve istikametli bir şekilde kazanç hevesinin kâr ve teşebbüs zihniyetine dönüşmemesi iktisadî hayatta bir dengesizlik meydana getirmiştir. Bu dengesizlik tüketimin üretimi aşmasıdır. Üretim aynı teknik ve dar bir mecrada kendisine hareket alanı bulabildiği halde, tüketim özellikle saray hayatı ve çevresinde alabildiğince genişlemiştir. Batı medeniyetlerinde 18. asrın sonlarına doğru özellikle sanayi inkılabından sonra intizamlı bir şekilde artan üretim karşısında Şark medeniyetlerinde tüketim, şahlanma seviyelerine gelmiştir. Ortaçağ insanının hayata bakış tarzında eşya, uğruna harcanılan emek kadar değil,

²¹³ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 237-242.

bireye tattıracağı ağız tadı kadar değerlidir. Özellikle eşyadan gelecek bu ağız tadı bireye ulaşırken çekilen zahmet ne kadar az ise bu durum o kadar makbul ve hoş karşılanmaktadır. Bu dönemde tüketim üretimin hep ilerisinde yol aldığından masraflar hep gelirlerin üstünde seyretmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere ortaçağ çözülme devri iktisat rejimi tüketime dayanmaktadır. Bu anlayışta ilk olarak tüketim öncelenmekte ardından ise bu tüketimi finanse edecek gelir kaynaklarına alabildiğince yüklenilmektedir. Alışılmış üretim imkanları daraldığı için üretimin dışında kalan gelir kaynakları üzerindeki buhran daha da artmaktadır. Alınan borç para dahi doğrudan tüketime kanalize olma hırsı taşıdığından borç alan borcunu katlandırmakta hatta geri ödeme yapamamakta, borç veren ise bir sömürü müessesesi haline gelmektedir. Ülgener bu durumun tefeciliği önemli ölçüde artırdığını belirterek Batı medeniyetinde de benzer durumun yaşandığını ifade etmektedir. Batı'da tefecilik bir dönüşüm ve değişime ön ayak olmuş iken Şark medeniyetlerinde tefecilik tüketime dayalı iktisat rejimi nedeniyle bir istismar unsuru olmuş değişimden ziyade çözülme ve çöküşü hızlandırmıştır. İçeride bu çalkantı yaşanırken dış cephede yaşanan istikrarsızlığın da buna eklenmesiyle 19. asır sonlarına doğru imparatorluğun hazin akıbetini yaşamasının nedeni daha iyi anlaşılabilir.²¹⁴

Çözülme devri toplumunda ortaçağ iktisat ahlâkı ile iktisat zihniyeti yer yer çakışmakta ve ayrışmaktadır. Kazanç hırsı ve macera hevesi prekapitalist toplumun temel insan özelliklerindedir. Temel ayrım bu özelliğin nihai varış noktasının neresi olduğudur. Bir medeniyetin diğer medeniyeti geride bırakabilme cesaretini bu ince noktada aramak gerekecektir. Birisi alışılmış kazanç yollarını bırakıp normalin üzerine çıkarak istikametini şaşırırken ötekisi kapitalist düzeni ve teşekkülüşama aşama inşa ederek loş yolları büyük bir aydınlığa kavuşturacaktır. Geliş yerive çıkış noktası aynı

²¹⁴Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 244-250.

olmakla beraber iki medeniyetin yol boyunca yaptığı tercih ve gösterdiği irade büyük bir iktisadî hayatın kaderini belirlemiş olmaktadır.²¹⁵

Ortaçağ toplum yapısı tasvir edilirken toplum üyelerinin aynı zihniyet ekseninde yaşam sürdüğü söylenemez. Zaten burada önemli olan hangi zihniyet kitlesinin yenileyici bir hamle yaptığıdır. Toplumlarda alışılmışın dışına çıkarak bir dönüşüm gerçekleştirme,istikametli bir dinamizm taşıyan küçük bir kitle tarafından gerçekleştirilmektedir. Batı medeniyetleri dahi kapitalizmin bu denli gelişmesini bu sayılı kitleye borçludur. Bazı medeniyetler ise bu azınlık sayılacak kitleye kızgın ve küskün durumdadır.²¹⁶

Ortaçağ toplumu sınıf oluşumu ümerâ, ulemâ ve fukarâolarak üç sınıfla nitelendirilmektedir. Sınıflamada dikkat çeken nokta esnaf,tüccar yada çiftçi gibi gruplara ayrı olarak yer verilmemesidir.Böyle bir toplum yapısında iş ve meslek kuruluşlarının bağımsızlığını kazanamadığı görülmektedir. Kuruluşlar yada iş kolları yerine göre yukarıda zikredilen temel üç sınıf içerisinde temsil edilmektedir. Ümera bizzat ticaret ve sanat erbabını fonlayarak bu dönemde kendi otoritesini sağlamlaştırmayı hedeflemektedir. Aynı toplum yapısını ve işleyişi belirli bir süreye kadar Batı toplumu da aksettirmiştir. Onlarda uzun bir gelişim ve mücadele sürecinin sonucunda tüccar yada sermayeci ayrı bir sınıf olarak kendilerini var edebilecek güce kavuşmuştur. Bizim gibi toplumlarda ise iş adamı olarak nitelendirilebilecek bir sınıf güç ve iktidar sahiplerinin zaman zaman sahiplenici bazen ise ötekileştirici usullerini karşısında küçülerek ve ikinci planda kalarak bir kısır döngü içerisinde geriye götüren bir ilerlemeye eşlik etmiştir.²¹⁷

²¹⁵Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 255-256.

²¹⁶Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 257.

²¹⁷Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 258-260.

Anadolu'da gerek toplum davranışlarını gerekse iktisadî yaşantıyı şekillendiren temel unsur dini kurallardan ziyade tasavvuf ve tarikat adabıdır. Dolayısıyla manevî amiller toplumun diğer yapıları ile bağımsız değildir. Weber'e göre kapitalizmi kapitalizm yapan ince ayar burada kendisini göstermektedir. Kapitalist zihniyet Max Weber'e göre sınırsız ve aşırıya varan bir şekilde kazanma ve tüketme hırsı değildir. Batı gelişmişliği şeklindeki yeni anlayışa göre kapitalizm; teşkilatlı hesaplı bir meslek anlayışı ile disiplinli çalışma ve tutumlu ve hesaplı bir yaşantı biçimidir. Weber iktisadî hayattaki bu düşünce biçimi ile Protestanlığın kanadı olan Kalvinizm ve püritanizmi eşleştirmektedir.²¹⁸

Weber'in yorumunda Batı toplumlarında kapitalizme ivme kazandıran temel unsur Ülgener'in tezinde de olduğu üzere zihniyettir. Diğer teknik ya da ekonomik faktörler bu değişimin alt yapısını hazırlarken değişimi hızlandıran temel aktör manevî amillerin yoğurduğu zihniyettir.

2.3.1. Din ve Tasavvuf

Ülgener söze başlarken tasavvufun konumunu; "İslâm'dan geniş bir kavisle İslâm mistisizmine sapan yol kavşağı diye belirtmektedir." Başka bir tanımla ise "Derince bir içe kapanmanın epey meşakkatli ve ucu bucağı görünmeyen ve bilinmeyen yolu" şeklindedir. Yine onun ifadesiyle tasavvuf; "Orta Asya, Hind, İran, biraz Yunan hatta Hristiyan etkilerinin İslâmî esaslarla etkileşiminden doğan Ülgener'in tabiriyle bir gövde akımıdır." 12. ve 13. yüzyıllardan itibaren Moğol istilalarının verdiği bıkınlık, çeşitli zorbalıklar karşısında kalınan çaresizlik bulutundan sıyrılarak halkın sığındığı güvenli bir limandır. Zaman içerisinde bu güvenli liman giderek kalabalıklaşmış vesufî

²¹⁸Ülgener, *Dini ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 12.

grubu İslâm dininin en önemli iletişim ve ulaşım kanalları haline gelmiştir. Bu grup İslâm'ı yumuşatılmış formuyla gidilebilecek en ücra köşelere kadar taşımıştır. Kitleye karşı konuşacağı dil biçimini ustalıkla seçen çabuk heyecanlanıp heyecanlandırılan kişiyi en hassas noktadan yakalayan böyle bir yükselişe çevrenin duyarsız kalması neredeyse imkansızdır. Bu derece geniş bir çevreye dağılmış bir akımın din ve sanat anlayışının yanı sıra toplumun davranış kalıplarını da şekillendirmede önemli bir rolü yadsınamaz bir gerçektir. Bu davranış kalıplarını Ülgener şu şekilde ifade etmektedir: “Dünya hazlarına ve nimetine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele, telâş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kayıtları ile çepçevre kuşatılmış (merkezden kırsal çevreye açıldıkça daha da yumuşak ve teslimiyetkâr); hesabında, yor ve yordamında da götürü insan!”²¹⁹ Ülgener'in yorumuna göre götürü insan ciddi bir teşkilatlanma ve disiplin yapısından yoksun bir birey olarak anlaşılabilir. İslâm dininin öz halinden uzaklaşıp halka anlatılması sonucu toplumların ve bireyin iradesini etkisiz kılan bu sonuç doğmuştur. Ülgener'in yaptığı genel tasavvuf tanımının detayları eserlerinin sonlarına doğru netleşmektedir. O esasında bu tanımları İslâm'dan uzaklaşmış gruplar için yapmaktadır. Çünkü eserlerinin sonuna yaklaştıkça Ülgener tasavvuf tanımını ikiye ayırarak açıklamaktadır.

Ülgener eserlerinde din, İslâm ve tasavvuf ilişkisini anlatırken tasavvufun onun zihninde öne çıkan belli başlı özelliklerine yer vermiştir. Buna göre kişi dünyaya geldiği andan itibaren kendisine yabancı bir ortamda yaşama mücadelesi vermektedir. Temel amaç kendi nefsinde eriyerek asıl vatana ulaşmaktır. Yolculuğa tek engel ise an itibarıyla içerisinde yaşadığı dünya hayatıdır. Kişi yaratan iradenin aracı yada eylemi değil, kaza ve kaderin kayıtsız şartsız izleyicisi konumundadır. Soyut anlayışın asıl önemli yansıma ve izleri somut biçimde toplum yaşantısının neredeyse her kıvrımında görülebilmektedir. Somut yansımalar hantallık, sorgusuz bağlılık ve şartsız teslimiyettir.

²¹⁹Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 91-92.

Tanrı'yı kendinden ayrı, ulaşılmaz imkânsız bir varlık gören insan, kendisine bir yol gösterene ihtiyaç duymazken Tanrı ile tek bir vücut halinde ona ulaşmayı arzularınca özel bir yeteneğe ihtiyaç duyacaktır. Bu yeteneği kendi bünyesinde barındırmadığı düşüncesindeki insan, durumun çözümünü kendisine bir rehber edinmede arayacaktır. Rehberlerinin çevresine biriken bu kitleden geniş halkalar ve böylelikle tarikatlar meydana gelecektir. Bununlabirlikte “ben” kavramının yerini “biz” alacak böylelikle yavaşça irade ve bilinç geri planda kalacaktır.²²⁰ İfadede yer alan şekliyle bireyseliği tasvir etmek bakımından tasavvufu odağa almak onun hem zahir hem de batin ilmi olması nedeniyle kolay ve basit şekilde açıklanamaz bir meseledir. Zira bu durumu açıklamak için tasavvuftaki bireysellik anlayışına ona atfedilen değer ölçüsüne bakılması gerekmektedir.

Konuya irade ve teşebbüs açısından bakıldığında iradesiyle koşulsuz teslimiyet altına girmiş birey teşebbüse yönelik hareket alanını da buradan hareketle en alt seviyeye indirmiştir. Zihin ve bilinç tarafında ise kainat ve insan arasında ayırım gözetmeden onları farklı bir varlık âleminde sentezleyen bir düşünce yer alırken, kainatı işlemek ve onu anlayıp yorumlayarak ortaya ürün çıkarmak manasında ise dış âlemin tamamıyla dışarısında yer alan bir düşünce yapısı karşımıza çıkmaktadır. İslâm dininin temel ve öz kaynaklarına tekrar geri döndüğümüzde; madde ve eşya mutlak surette yaklaşılmaması gereken dünya unsurları değil ancak kibir, israf gibi nefsi şaha kaldırıp insanı Allah'tan uzaklaştırdığı surette kötüdür. İslâm'da çevre ilişkisi ise cemaat yada aşiretin ötesinde çok daha geniş bir kitleye hitap etmektedir. Zaman unsuruna gelindiğinde ise en azından orta vadeli bir zaman diliminde insan ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bir kaynağı kenarda bulundurma düşüncesinin temeli, gelecek düşüncesi İslâm dininde de karşılık ve destek bulmaktadır.²²¹

²²⁰Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 93-94.

²²¹Ülgener, *Düni ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 95-96.

Ülgener'e göre İslâm dininin tasavvufu tanımasıyla ilk ve öz halindeki düşünce yapısında değişme tahakkuk etmiştir. Buna göre dünya artık gayet mesafeli durulması gereken sahte bir varlığa bürünen yokluktur. Çevre ilişkilerinde ise yakınlık yalnızca aynı safta bulunduğu kişilere indirgenir dereceye varmaktadır. İçeriye karşı yaklaşma arttıkça dışarıya karşı mesafede artmaktadır. Zamana karşı tutum ve davranışa gelindiğinde ise ne ileriye nede geriye bir hareket görülebilmektedir. Zaman "bugüne" adeta kilitlenmiştir. Ülgener'e göre geçmiş ve gelecekte koparılmış bir zaman düşüncesi geleceğe dair hesap defteri boş, güvensiz bir ortamın kara kalem çalışmasını sergilemektedir.²²² Ülgener burada da yorumlarını genellemeye tabi tutmaktadır. Genel ve özel tanım ile yorumlamaların iç içe geçmişliğine eserlerinde bu haliyle rastlanmaktadır.

İlk ve öz İslâm'dan tasavvufa geçiş doğrudan bir kalıptan öteki kalıba aktarma kolaylığında veya homojenliğinde değildir. Hangi inançtan yada düşünce sisteminden birinden diğerine geçiş meydana geldiğinde görünüm ilk başlarda heterojenlik arz edecektir. Geçmişin yabana atılamayacak unsurları ile yeninin farklı dokunuşları aynı karede birleşebilir. Bu dayanaklar üzerinden tasavvufa bakıldığında herkes tarafından kabul edilen ortak bir tanıma ulaşılamayacağı anlaşılmaktadır. Sistemin genel çehresine bakıldığında toplum yapısı, iç cephedeki unsurlarda bulunan farklılık ve ayrı düşmelerle birlikte dış cephedeki tepki ve karşı çıkmalar ekseninde birinden ötekine çok büyük farklılıklar sergilemektedir. Bir tarafta İslâmî geleneği az çok sürdüren tarikatlarla yola çıkıp öte yanıya köy ve kasabalara kadar yayılmış İslâm öncesi inanç ve düşüncelerin karışımını veren tarikatlarla karşılaşmaktadır.²²³

Ülgener'in bu konudaki temel çıkarımını yorumlayacak olursak ona göre İslâm ilk ve öz haliyle dinamik, aktif unsurları içerisinde barındıran aksiyon dinidir. Ne zaman

²²²Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 98.

²²³Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 97-98.

ki din kendisini öz halinden uzaklaştıran mistik oluşumlarla tanışmış ise o zaman özden uzaklaşarak yanlış anlama ve uygulamalara kapı aralanmıştır. Bununla beraber geniş halk kitlelerinde hareketsiz bir tevekkül anlayışı ile katı bir kadercilik anlayışı hakim olmuştur. Bu durumu Karl Marx'ın din için afyon benzetmesi yapması açıklayabilir. Marx din için "kitlelerin afyonu" özdeşleştirmesini yaparak haşin bir üst tabakanın din unsurunu kullanarak onları uyutup elindekileri sömürmesi manasında değil, insanların yaptıkları işlere meşruluk kazandırmak için kullandıkları kendi kendini kandırma aracı olarak bakmaktadır.²²⁴Ülgener'in gözüyle, ortaçağ ahlâkında da din unsurunun genel olarak bu bakış açısıyla yorumlandığı göze çarpmaktadır.

2.3.2. İktisat ve Tasavvuf

Tasavvufun kurumsal bir yapısı kabul edilen tarikatlara baktığımızda hitap ettikleri grubun üst ve orta derecedeki ticaret erbabından ziyade daha alt kesimde yer alan esnaf grubu olduğu göze çarpmaktadır. İslâm'ın ilk ve öz halinde kendisini gösteren şehirler arası aktif bir ticaret eylemi gerçekleştiren tüccar grubu hareket alanı daha dar esnaf grubuna dönüşmüştür. Bu dönüşümle beraber satıcı ile alıcıyı buluşturan pazarlarda artık fazla vakit geçirilmesi hoş karşılanmayan, aksi takdirde insanı yoldan çıkarabilecek bir mekân şeklinde zihinlerde yer edinmiştir. Ülgener'e göre İslâm dini tam bir ticaret dini iken tasavvuf ise esnaf ve sanatkârların düşünce ve inanç sistematiğini yansıtmaktadır. Esnaf ve zanaatkâr gruplar arasında tasavvufun bu denli yaygın aynı zamanda etkin olması tasavvuf ve fütüvvet ilişkisini de açıklamak açısından yol gösterici bir konumdadır. Özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda esnaf ve zanaatkârların fütüvvet yada döneme göre değişen diğer adı ile Ahîlik gibi teşkilatlar oluşturup burada toplanmaları bu gruplara da tarikat görüntüsü vermiştir. Fütüvvet bu toplulukların ilke

²²⁴Mardin, *Din ve İdeoloji*, 35.

ve kurallarına verilen isimdir. Bu teşkilatın üyelerine ise genel itibariyle Ahî ünvanı verilmiştir. Bu topluluğun davranış kaidelerinin yazılı bütünüde fütüvvetnâme diye adlandırılmaktadır.²²⁵

Tasavvuf ve fütüvvetin ortaya çıkıp birbirine sıkıca kenetlenme amacı ortaktır. Dış çevrenin kötülük ve zararlarından korunarak bir çatı altında elbirliği içerisinde olmak, kargaşa ve sıkıntılı bir ortamda topluluk için nasıl önemliyse aynı şekilde esnaf teşkilatı için bu şartlarda ve bu şekilde bir araya gelmek kaçınılmazdır. Bunun yanısıra tarikatlarda olduğu gibi fütüvvette de alttan üste yol alan bir mertebe silsilesi bulunmaktadır. İki topluluk içinde yol önderinin sözünden çıkmak kabul edilemez bir davranış hatta suç olarak nitelendirilmektedir.²²⁶ Ülgener burada kargaşa ve sıkıntı ortamının esnaf topluluğunu fütüvvet teşkilatı halinde, halkı ise tarikat grupları şeklinde bir araya ittiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla o dönemde toplum yapısı ve kurumlarında daralma yaşanmaktadır ve durum belirtilen müesseselere de sirayet etmiştir.

Fütüvvet anlayışının ilk çağlarına bakıldığında daha çok cömertlik timsali, düşeni kaldıran, cesaretli, yiğit, kendisini bir sanat dalına fedakârca adanmış insan toplulukları akla gelmektedir. Topluluk tasavvufla tanışınca yada kendi bünyelerine tasavvufu daha uygun gördükleri için özünde yiğitlik ve mertlik barındıran bu grup daha çok içe çekilerek hareket alanını daraltmış olmaktadır. Bununla beraber kayışın sebepleri arasında baskın ve zorbalıklara karşı kendini kollama, daralan geçim kaynakları nedeniyle dış unsurları iç pazarın dışında tutma gayreti dinî çabayla bir araya gelerek bir topluluk kurmayı adeta esnaf topluluğuna zorunlu kılmıştır. Hiyerarjik kademelerin varlığı bir yana bir topluluk halinde bir araya gelerek huzur teneffüsetmek yalnız kalmaktan daha üstün durumdadır. Bu yapıda ana gündem güven unsurlarını diri tutarak

²²⁵ Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 113-114.

²²⁶ Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 115-116.

hayatta kalmaktır. Teşkilatlı bir şekilde disiplinli çalışarak üretme gündemin oldukça dışında ve uzağında kalmaktadır. Ülgener'e göre son dönem fütüvvet teşkilatı Batînasavvufun izlerini yansıtmaktadır. teşkilat halk içinde Hak ile birlikte Melâmî anlayışının uzağında kalmaktadır. Onlar için kimlerden olduğunu hal, tavır, giyim, kuşam ile belli etmekte herhangi bir sakınca bulunmamakla birlikte, aksine durumu belliederek belirli bir konfor alanı elde edilmekteydi. Fütüvvet yazarlarına bakıldığında onlara eserlerinde ana iki unsuru yansıtmaya görevinin verildiği görülmektedir. Birincisi maddi hayatı sürdürme imkânlarının iyice daraldığı noktada esnaf arasındaki sakinliği koruyarak düzeni tesis etme gayreti; ikincisi ise taban kesimini yumuşatıp üst tabakanın hizmetine hazırlamak şeklinde görülmektedir. Temel dinî ve mistik unsurlara güçlü bir şekilde dayanınca iki görevi yerine getirmekte fütüvvet yazarı hiç zorlanmayacaktır. Ülgener'in düşüncesine göre dünyevî kurumlar kendilerine dokunulmazlık kılıfı geçirerek bünyelerini kuvvetlendirmek ve ömürlerini uzatmak adına dinî mistik unsurları kullanmaktadırlar. Bu minvalde esnaf teşkilâtında kurallarının bağlayıcılık kuvvetini artırmak için tasavvuf ve mistik unsurları ön plana çıkarmışlardır.²²⁷ Ülgener Ahiliğe İslâm ile organik bağı bulunmayan grupların girmesiyle teşkilatın bozulduğunu ifade etmektedir. Çünkü onun ifadesiyle teşkilat başlangıçta yiğitlik, cömertlik gibi güzel ahlâk ilkelerini içermektedir. Farklı bakış açısıyla yorumlandığında teşkilatlardaki bu kapanma toplumu ayakta tutma adına diriltici bir rol de üstlenmiş olabilir. Çünkü çalkalanma dönemlerinde halkın sakin tavrı düzeni yeniden tesis etmek adına önem taşıyabilir.

Batı medeniyetlerindeki sanayileşmenin diğer adıyla kapitalizmin kültürel temellerine inilmeye çalışıldığında reform hareketleriyle birlikte kilisenin toplum üzerindeki etkisinin azaldığı, kilisenin mallarına yönetimce el konulduğu, dolayısıyla bu kurumların masraflarının azaldığı, geçimini kilise hizmetleriyle

²²⁷Ülgener, *Dinî ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 117-119.

sağlayanların sayılarının düştüğü, ruhban sınıfının ortadan kalkarak sanat ve zanaatın dinden aldığı etki ve desteğin zayıfladığı göze çarpmaktadır.²²⁸Ülgener prekapitalist insan diye nitelendirdiği ortaçağ insanını başından beri tüketime yatkın insan tipi şeklinde tanımlamaktadır. Aslında kağıt üzerinde yazılıp çizilenler doku altına geçemeyen nasihat niteliğinde davranış kalıpları biçiminde kalmaktadır. Doku altına işleme cesaretini gösteren davranış kalıpları ise kendini yormadan bol kazanma, bu kazancı bol bol sefa sürerek harcama ve bu türevde tüketime dayalı davranış kalıplarıdır. Bu davranış kalıplarını bütünüyle tasavvuf anlayışının beslediği düşünülmemektedir.²²⁹Tasavvufun Bâtınîlik kanadı özellikle taşrada hareket alanını genişlettikçe üst tabakayı maddi açıdan gözetmek alt tabakanın aslî görevi haline almıştır. Ülgener'e göre tasavvufun Bâtınîlik kanadına kaymasında tasavvufi literatürün yanlış anlaşılıp yorumlanması da etkili bir faktördür. Bu ve bunun gibi bir çok etken nedeniyle tasavvuf tüketime hiç olmadığı kadar kapı aralamıştır.²³⁰

İnsan ve toplum davranışlarını şekillendirmede yalnızca tek faktörün etkili değildir. Fakat bir unsuru etkileyen faktörler sıralandığında birinin ötekine göre önceliği ve sonralığı mutlaka göze çaracaktır. Bu bakış açısıyla yorumlanırsa bağılılığı insan zihnine söz ve davranış biçiminde işlemekte en etkin rolü tasavvuf oynamıştır yorumunu yapmak mümkündür. Tersinden hareket edildiğinde ise kapitalizmi tüm unsurlarıyla Batı toplumununa entegre eden sistemin tek etkeni dini motifler değildir. Bilinen temel gerçek, kapitalizm organizmasının asıl temel yapı taşının insan faktörü olduğudur. Bu insan unsurunu şekillendirip yoğuran etken ise manevi faktörlerdir.²³¹

Ülgener İslâm'ın öz halinden Bâtınî tasavvufa yönelmede yaşadığı boşalma ve sığlaşmayı yavaşlık ve telaşsızlıkta, gayretsiz tevekkül anlayışında, zamanı dünü ve

²²⁸Nef, *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, 58-60.

²²⁹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 123.

²³⁰Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 133-135.

²³¹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 137-140.

yarını unutarak sadece ân'a hapsetmek gibi bir dizi özellikler ile tasvir etmektedir. Ülgener'e göre gelenekçi toplumların kaybettikleri kuvveti geri kazanmalarının yolu üç ana esastan geçmektedir. Bunlardan ilki; serveti yada kazancı şahıs ile bütünleşen bir unsur şeklinde değerlendirmekten geri durup piyasa ekonomisinde kazanmayı diğer normal dışı kazanç yollarından kazanmaya tercih etmektir. İkincisi; elde edilen kazancı şahısla bütünleştirerek gösteriş ve tüketim amaçlı harcamak yerine verimlilik ve yatırım odaklı harcamalara yönlendirmektir. Sonuncusu ise; tüm bu eylemleri disiplinli, hesap verilebilir bir irade ekseninde sahiplenerek yerine getirmektir.²³²

Behice Boran'a göre Devlet-i Aliyye'nin Batı toplumlarında ortaya çıkan gelişme ekseninde ilerleyemeyişinin, başka bir ifadeyle kapitalizme geçemeyişinin arkasında temel iki neden yatmaktadır. Bunlardan birincisi; Batı toplumlarında kapitalist dinamikleri harekete geçirecek toplum katmanlarında değişiklikler yaşanırken Osmanlı medeniyeti ise gücünü merkezi feodaliteyi kurma amacına yönlendirmektedir. Batı feodaliteyi yıkıp ekonomik ve toplumsal biçimde reform niteliğinde yeniliklere ivme kazandırmışken Osmanlı, Ülgener'in kavramıyla gecikmiş bir Ortaçağlaşma arayışındadır. İkinci neden ise Batı'nın Doğu'yla olan ticaretinde kritik bir köprü konumundaki Osmanlı Medeniyeti'nin bu rolünü koruyamayıp kaybetmesidir. Coğrafi keşifler sonrası dünya ticaret yollarının yön değiştirmesi Akdeniz havzası ülkelerinin ticari önemlerini yitirmelerine sebebiyet vermiştir.²³³ Boran'ın bu yorumundan hareketle iktisadî gerilemenin arkasında yatan unsurları sadece tasavvuf ve din eksenli incelemek insanı eksik ve yanlış yorumlamalara götürecektir.

Dünyadaki ticaret seyrinin yer değiştirmesine öncülük eden coğrafi keşifler ve ticaret yollarının okyanuslara kaymasıyla dünya genelinde fiyatlarda bir artış ve ticaret

²³²Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 58-59.

²³³Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Gün Yayınları, 1968), 7-9.

akışında hızlanma yaşanmıştır. Bu fiyat artışlarının hammadde fiyatlarına yansmasıyla Osmanlı'da hammadde sıkıntısı yaşanmaya başlamıştır. Bunun yanısıra dış ticaret dengesinde devlet aleyhine dengesizlikler yaşanmıştır. Batı ülkelerine ipek kumaş, halı, bakır gibi ürünleri satan Osmanlı Batı'nın bu ürünlerin hammaddesine erişerek kendilerinin üretmesi sonucu dışsatımda ciddi daralmalar yaşamıştır.²³⁴ 16. yüzyılın son dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin katıldığı savaşlar hazinedeki gelirlerin çoğunlukla bu alana kanalize edilmesine yol açmış ve ekonomiye çok ciddi bir malîyet yüklemiştir.Ülgener'e göre iktisat ve tasavvuf etkileşimi zikredilen bu mali ve teknik unsurlar vesilesiyle de bir bakıma süreci hızlandırmıştır.

İktisadî gerileme sürecinde Ülgener dini öğretilerin üst tabakadan alt katmanlara inildikçe anlam kaymasına uğradığını yada uğratıldığını ifade etmektedir. Giovanni'nin ifadelerine göre benzer bir durum zamanla Batı toplumlarında da meydana gelmektedir. Örneğin Hz İsa, havarilerine halim davranma, doğruluğa sahip çıkma, barış gibi değerleri öğütlemişken bu değerler unutulmuş, uygulamada farklı muhtevayabürünmüş, halka bu öğretilerin sunma biçim ve içeriği değişmiştir. Bu vesileyle Tanrı toplumlar için bir silah olarak kullanılmıştır.²³⁵ Kalvinist öğretilerde de bu durum dünya çileciliği (asketizm) bağlamında karşılığını bulmuştur.

Kalvinist reformun ayırt edici özelliği bireyselciliği ön plana çıkarmasıdır. Weber'e göre bireyselcilik kapitalizme ön ayak olan büyük faktörlerdendir.²³⁶Burada şu şekilde bir çelişki doğmaktadır: Kapitalizmin gelişmesinde hem teşkilatlı bir yapıdan hem de bireyselcilikten bahsedilmektedir. Teşkilat ve birey kavramları biri tekil diğeri çoğul ifadelerdir. Zira fütüvvet de bir teşkilattır. Buradaki ayırım bireyselciliğin boyutuyla açıklanabilir. Weber'in burada da bir kavram çatışmasına düştüğü

²³⁴Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı* (İstanbul: May Yayınları, 1982), 295.

²³⁵Giovanni Scognamillo, *Medeniyetler Çatışmasında Batının İnanç Temelleri* (İstanbul: Karakutu,2003), 86.

²³⁶Henri (F) Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, çev. Turgut Erim (İstanbul: Yöneliş, 2001), 51.

görülmektedir. Bunun yanısıra kapitalizme en büyük kaynak desteği sağlayan olay coğrafi keşiflerdir.²³⁷Yalnızca maddi kaynak yada üretime kanalize edilebilecek sermayenin varlığı tek başına kapitalist bir ortamın teşekkülüne hizmet etmemektedir. Buna rağmen sermaye birikimi kapitalizm için zorunlu şartlar arasında her halükârda yerini korumaktadır.²³⁸Maddi ve manevi faktörler tek başına bütüncül bir sistemin meydana gelmesinde ya da çözümlenmesinde yetersiz kalmaktadır. Gerilemeyi ve ilerlemeyi yalnızca tasavvuf ve diğer ekonomik unsurlara bağlamak tek başına yetersiz bir çözümleme olacaktır.

Ülgener'e göre Osmanlı toplumunda zihniyet kayması İslâm'ın ilk öz ve saf halinde yer alan Mevlâna gibi tasavvuf büyüklerinin de ifade ettiği disiplin ve azmederek çalışmayı öne çıkarıp teşvik eden düşünce ve öğretilerin halka yeterince yansıtılmayıp anlatılamadığı için; tabiat boşluk kabul etmez düsturu gereği ortamın bâtinî kesimlere kalmasıyla meydana gelmiştir. Bu kesimin tavanında oluşturulan tevekkül ve kadere ilişkin anlamlandırmalar İslâm'da yeri olamayan içeriği boşaltılmış bir şekilde halka anlatılmıştır. Zamanla bu kavramlar o toplumun iktisat ahlâk ve zihniyetinin istikametine şekil veren kuvvete kavuşmuştur.²³⁹ Özünden uzaklaşan her disiplin, norm veya eylem insanı ve toplumları istikâmetten uzaklaştırarak gerçek dışı bir dünya inşa edilmesine zemin hazırlamaktadır.

Max Weber *Bürokrasi ve Otorite* adlı eserinde geleneksel otoritenin ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisinden bahsederken bu durumun ilk sonuçlarından birinin egemenliği elinde bulunduran grubun finansal yönden desteklenmesi diye ifade etmektedir. Bunların yanısıra ekonomik ilişkiler geleneğe sıkı sıkıya bağlıdır. Para üretimden ziyade tüketime yönlendirilmektedir. Bireysel ekonomik birimlerin üretmeye dayalı güçleri büyük ölçüde egemen otoritenin hizmetine sunulduğundan üretim adına

²³⁷Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, 55.

²³⁸Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, 181.

²³⁹Beşir Ayzavzoğlu, *Geçmişini Yeniden Kurmak* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1987), 60.

toplumsal fayda yaratılmasından söz edilememektedir. Weber'in geleneksel otoritenin hâkimiyet sürdüğü toplumsal yapılardaki iktisadî zihniyete yönelik betimlemesi Ülgener'in Osmanlı Devleti'nin çözülme dönemi iktisat zihniyetiyle benzerlik göstermektedir.²⁴⁰Din kavramında tüm ideolojik kurumlar gibi tarihin bir döneminde pasifize edici bir rol üstlenirken bir döneminde de diriltici bir rol üstlenmiştir. Bu diriltici yada pasif kılıcı etki odaktan sapma yada uzaklaşmaya dayandırılabilir.²⁴¹ Bu diriltici ve sağaltıcı rolün etkisi insanların/toplumların o unsuru nasıl anlamlandırıp hayatına aksettirdiğiyle doğrudan ilişkilidir.

2.4. Ülgener ve Tasavvufa İki Bakış

Ülgener'in zihninde tasavvuf irade ve cehd yanı hakim, aktif teslimiyet ve tevekküle inanan dünyayı tamamıyla karşısına almayıp sadece ilgi yönüyle karşısına alan, İslâm'ın ilk ve öz halindeki kaynak ve kurallarla yoluna devam eden birinci grup (Melâmîler); kayıtsız şartsız teslimiyet esaslı, din kurallarını içerde kendisine göre yorumlayıp kırarak özden uzaklaşan, politik çıkarlar uğruna farklı şekillere giren ikinci grup (Bâtınîler); şeklinde iki bakış olarak yorumlanmaktadır.²⁴² Ülgener Bâtınîliği Melâmîliğin tam karşısına yerleştirerek tanımlamış onun ortaya çıkışı, tarihi seyri gibi konularda bilgi vermemiştir. Ayrıca Ülgener'in tarikat ve fütüvvet teşkilatının bâtınîleşmesi bağlamında, Bâtınîlik yorumunda dipnot olarak özellikle Massignon ve Huart gibi batılı yazarları göstermiştir.²⁴³

Adına İsmailîlik de denilen “Bâtınîlik” temelde Şîî anlayıştan doğmuştur. Bâtınîlere göre dinin hem zâhirî hem de bâtınî yönü vardır. Normal insanlar yalnızca

²⁴⁰Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, thk. M. Atilla Arıcıoğlu, çev. H. Bahadır Akın (Ankara: Adres Yayınları, 2012), 85.

²⁴¹Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, 143.

²⁴²Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 102.

²⁴³Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 115.

zâhiri bilebilirler; fakat dinin bâtınını; hatta bâtının da bâtınını (gizlinin de gizlisini) sadece imamlar bilir. Görünürde imamlar hata da yapsalar, özünde bunlar hata kabul edilmezler; çünkü onlara her şey bildirilmiştir. Bâtına verdikleri önem nedeniyle topluluk Kur'an-ı Kerim'i onun özünden uzaklaşarak yorumlamaya çalışmıştır. Ondaki birçok Arapça kelimeyi farklı şekillerde te'vil etmişlerdir. ²⁴⁴ Değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere Ülgener'in Bâtınîlik tanımı Melâmîliğin karşıt ifadesini yansıtmaktadır. Burada kavramsal bir çelişki doğmaktadır. Çelişkinin sebebi ise onun zihninde kurguladığı tasavvuf ekolünü menfi ve müspet şekilde kategorize etmesi olabilir. Zira buradaki Batnîlik tanımı ile Ülgener'in tanımı arasında doğrudan bir bağlantı kurulamamaktadır.

Melâmîlik; Hakk'a yakın bulunmayı şekil, giyim kuşam anlamında düşünmeyen, halkın içerisinde aralıksız çalışarak iradenin hakkını verme gayreti içerisinde, bununla beraber kulluğun gerektirdiği vazifeleri de hissettirmeden fakat Allah'ın şanına yakışır bir şekilde yerine getirme şuurunda sade, kibir ve gururdan uzaklaşmış bir hayat yaşayarak çalışıp üretmenin peşinde; Ülgener'in ifadesiyle Calvinist çizginin amansız takipçisi bir gruptur. Ülgener'in burada belirttiği Melâmîleri kalvinistlere benzetme durumu doğru değildir. Çünkü Calvinistler dünyaya karşı bir çilecilik anlayışı vesilesiyle Tanrı'nın takdirini kazanacağı düşüncesi taşırken Melâmîlik'te iyi özellikleri gizleyerek rızık temini peşinde koşmak temel esaslardan sayılmıştır. ²⁴⁵ Son din olarak gönderilmiş İslâm dinini şuan hükmü bulunmayan bir dinin mezhebine benzetmek de doğru olmayan bir yaklaşım olacaktır. Tamamlanan bir din mülga olan bir dini takip etmesi mantıksal olarak hatalıdır.

²⁴⁴Şaban Ali Düzgün vd., *Sistematik Kelam*, ed. Ahmet Akbulut (Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2011.), 52.

²⁴⁵Hakan Candan, "İmam Gazali ve Sabri Fehmi Ülgener'in Melamiliğe Yönelik Değerlendirmeleri", *International Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)* 6/ (01 Ocak 2019), 2203.

Melâmî kendi varlığını yaratanın varlığında fanî kılma amacını korumakla birlikte Allah'ın ona emanet verdiği irade ve eylem kudretinin farkında ve bu nimetin hakkını teslim etme derdindedir. Bununla beraber halk içinde ibadet, zikir gibi uğraşlarla görünme onların takdiri peşinde koştuktan oldukça uzak hareket ölçülerini halkın takdirinden değil kendi vicdan pusulasından alan bir kitledir. Ülgener'e göre hareket ve tutumlarında başkalarına bütünüyle bağımlı insan tipolojisini Melâmîlik'in dışında aramak gerekmektedir. Zamanla çevreyi kuşatacak grup ise Melâmîlik'in dışındaki grup olacaktır.²⁴⁶

Ülgener'in tasavvuf ve iktisat ikilisine karşı mesafe ve tutumunu Sayar şu cümleleriyle ifade etmektedir.

“ Hoca, Osmanlıyı maddî dünya karşısında âtil hale getiren şeyin ne olduğunu anlamaya çalıştı. Ona göre Osmanlıya “bu dünya tasaya değmez” dedirten iktisadî zihniyetin arkasındaki şey İslâm değil o dönem Müslüman'ıdır. Bu İslâm'ın değil Müslüman'ın tasarrufudur. İslâm saf bir pınardır. Cenab-ı Hakk'ın akıttığı su, Hazreti Peygamber kanalıyla, merkezden çevreye, medenîlikten bedeviliğe doğru yayılırken, öteki unsurların örfünü alıyor. Buna putperestlik de dahil. Dolayısıyla İslâm'da olmayan bazı şeyler Müslüman tarafından temsil edilir hale geliyor. Mesela dükkânını daha geç açıyor, erken kapıyor; dişe dokunur okkalı bir satış yaptığı zaman ‘bu günlük kâfi’ diyor. Demek ki âyetlerin anlaşılmasında ikili bir kümelenme var. Bir tanesi fonksiyonel akıl, (maalesef Osmanlıda bunu işletememişiz) diğeri kadercilik dediğimiz şey. İkisini bir araya getirdiğimiz ve sentetik bir yapı kurduğumuz zaman tam Kur'ân'ın istediği insan oluyorsunuz.

²⁴⁶Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 103-104.

İşte âyet “Bir kere azmettin mi tevekkül et (Âl-i İmrân Suresi 3/159). Yani azim olmadan tevekkül olmaz. Biz azmetmeden tevekkül etmişiz hoca bunu gördü.”²⁴⁷

Batı’da hakîmiyet süren asketizm kavramı ilk tanımında Tanrı’ya ulaşmak adına dolaysız bir yol bulma hedefinde kişisel kurtuluşu amaçlamaktadır. Yeniden yorumlanan asketizm tanımında ise kavram esnetilmiş ve deyim yerindeyse özgürleştirilmiş görünmektedir. Bu tanıma göre asketizmde çalışma ve mücadele esas unsurlar arasında sayılmıştır. Asketizme atfedilen tanımın genişlemesiyle anlam yalnızca manastır hücrelerine sıkışıp kalmamış dünyaya egemen olmayı amaçlamıştır.²⁴⁸ Ülgener bu terimin Şark toplumlarındaki karşılığını ise mistisizmle eşleştirmektedir. Asketizmin başka bir karşılığı ise dünya çileciliğidir. Bu görüş iç dünyasında dünyayı düşman bilerek dışarda ona karşı mücadele etmeyi tercih etmektedir.

Ülgener’e göre İslâm dini çizgisinde hareket edip o yolu izlemeye gayret gösteren tarikatler ile İslâm dini öncesinin gelenekleriyle kuşanmış köy ve kasabalara kadar yaygın bir şekilde hareket eden tarikatler birbirinden ayrılmaktadır.²⁴⁹ Bu ayrım noktasında bu iki uç görüş sürekli birbiriyle tezatlaşmaktadır. Ülgener Melâmîliği çalışma ve dünyaya karşı içerden ilgisizliğin temsilcisi konumunda ifade etmektedir. Öte yandan Bâtınîliği ise içe dönük, sinsi, din kurallarını yine içeriye dönük çıkar uğruna değiştirerek topluma arz eden bir yapılanma şeklinde ifade etmektedir. Oluşum boş bulunduğu alanlarda hızlıca ilerleyerek özellikle politik menfaatleri uğruna en sivri uca kadar ilerleyebilmişlerdir.²⁵⁰ Bâtınî grubun özellikle halk katmanlarını büyük ölçüde etkiledikleri bilinmektedir. Bunlar ahlakî ve ilmi yönden büyük sufilerin gerisindedir fakat halkı etkilemek için ayin gibi dini ritüellerin yanında duygusal tahrik

²⁴⁷Ahmed Güner Sayar, *Ülgener Yazıları* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 35.

²⁴⁸Weber - Mut, *Ekonomi ve Toplum*, 532.

²⁴⁹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 100.

²⁵⁰Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 102.

de kullanmışlardır. Kayıtsız şartsız ve hareketsiz bir teslimiyet inancı aşılana bu kitle zamanla etki alanını genişleterek topluma yayılmıştır.²⁵¹

2.4.1. Melâmîlik ve Ülgener'in Melâmîlik Anlayışı

Melâmîlik 3./10. asırda ortaya çıkan düşünce akımlarından biridir. Horasan bölgesinde yaşayan Hamdûn el Kassâr (ö.271/884) tarafından sistemleştirilmiştir. Melâmîliğin o devirdeki ismi Melâmetîlik'tir. Biçimsel ve zahiri unsurlara önem veren bir tasavvuf anlayışına reaksiyon şeklinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Melâmetîliğin temel çıkış noktası sufilerce yapılan zikir meclisleri, kıyafet vb. unsurlarda gösteriş tehlikesi bulunduğundan görünüşte halktan ayrılmamak halk içinde Hakk ile olmak gerektiğidir.²⁵²Melâmîlik bir tasavvuf okulundan ziyade bir yaşama biçimidir. Bir tarz üslup ve meşreptir.²⁵³Bu anlayış biçimi her tarikata belirli ölçülerde tesir etmiştir.²⁵⁴Melâmîlik kendisine yöneltilen eleştirileri hoşgörü ile eriten, hatta bu eleştiriler doğrultusunda kendisine istikamet kazandırmayı hedefleyen her zaman Hakk'ı temsil etmeyi amaçlayan halkın kınamasından korkmayan bir yaşantı ekolüdür.²⁵⁵

İlk aşamalarında temel düşüncesi riyadan uzaklaşmak ve kınayanın kınamasından korkmamak anlayışındaki Melâmîlik zamanla bu düşünceden uzaklaşarak başkalarının kınamalarına sebep olacak işleri yapmayı, iyi amelleri arka plana atarak

²⁵¹Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din*, 111.

²⁵²Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 140.

²⁵³Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 327.

²⁵⁴Mustafa Kara, "Melametiye", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43/1-4 (21 Ekim 2011), 579.

²⁵⁵Nurgül Bağcı, "Melâmîlik ve Bayrâmî-Melâmî Bir Şair: Şeyh Seyyîd Abdülkâdir-i Belhî", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6/1 (29 Mart 2019), 194.

kötü eylemleri ortaya çıkarmayı amaç edinerek özünden uzaklaşmıştır. Melâmîliğin geçirdiği aşamalara bakıldığında üç önemli safha göze çarpmaktadır. Bunlar;

1. Kassâriyye Melâmetîliği: Hamdün el-Kassâr'ın(ö.271/884)kurduğu Melâmetiliktir.
2. Bayrâmiyye Melâmîliği: Hacı Bayram-ı Velî'nin halifelerinden Ömer-i Sikkînî'nin (ö.880/1475)'nin geliştirdiği Melâmîliktir.
3. Nûriyye Melâmîliği: Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî (ö.1305/1887) tarafından geliştirilmiştir.²⁵⁶

Melâmî ise ululuk taslamaktan uzak, mütevazılığın bizzat kendisi, çalışarak kazandığına büyük değer addeden, görünüşte halk ile olup dünyadan elini eteğini bütünüyle çekmeyen, görünmeyen mekân ve vakitte ise Hakk'la meşgul kimseleri niteleyen bir kavramdır.²⁵⁷Melâmîlik'te gönül kırmamak ve rızkını alın terine bulayarak helâlinden kazanmak da temel ilkeler arasındadır. Melâmîlik'te halini açığa çıkaracak düşüncesiyle özel bir kıyafet tercih edilmemiştir. Tersî gösteriş ve kibir emaresi olarak değerlendirilmektedir. Melâmîlik'te hakikat üzerine sohbet etmek temel ritüeller arasındadır. Bu nedenle bu grup irfan meclisi olarak adlandırılmıştır.²⁵⁸

Melâmîlik'te dünyayı terk yoktur. Yani bir işi başarma yalnızca tevekküle bırakılmamalıdır. Tevekkül yalnızca fenâ ehline uygun görülmüştür. Fenâ ehli sıfatıyla nitelendirilen kimseler cezbe sahipleridir. Melâmet kişiye çalışarak kendi rızkını kazanmayı hem tavsiye etmekte hemde bu fiili kutsal bir fiil şeklinde görmektedir. Melâmîler en küçüklerinden en büyüklerine varıncaya kadar yaşamlarında bu düşünceleri hakim kılmışlardır. Melâmîlerin içerisinde ticaret, ziraat ve bu gibi meşgalelere sahip insanlar bulunduğu gibi önemli devlet işleriyle vazifelenmiş

²⁵⁶Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 141.

²⁵⁷Baki Yaşa Altıok, *Hacı Bayram Veli Bayramîlik Melâmîler ve Melâmîlik* (Ankara: Oba Kitabevi, 1995), 175.

²⁵⁸Cavit Sunar, *Melâmîlik ve Bektaşîlik* (İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 2003), 19.

kimselerde bulunmaktadır. Bunlar samimi Melâmî aidiyetine sahiptir fakat dünyayı terk edip boş oturmaya kesinlikle ilgi dahi göstermemişlerdir. Farklı bir yönden bakılırsa; üyeleri üzerinde tesirli bir manevi nüfuza sahip Melâmî büyükleri kendilerine bir mekân kurup buradan sağlanan imkânlar ile geçinmeyi tercih etmemişlerdir.²⁵⁹

Bütün bu örneklerden hareketle Melâmîlik her türlü tarikat örneğinden uzak mürşide muhabbet ve kalbi bağlılık esaslı tefekkür ve ilmi sohbet halkaları üzerine kurulmuş bir irfan hatta diğer tarikatlara bir reaksiyon şeklinde doğmuş bir yol olarak nitelendirilebilir. Melâmîlik'te halkı bağlayan ayin, zikir, gibi pratikler değil felsefe ve irfana dayalı sohbetler bulunduğundan yolun İstanbul, İzmir, Edirne gibi şehirlerde yayıldığı söylenebilir. Şehir merkezlerindeki ulema ve urefa bu yolu tercih edince onları takip eden halk kesimi de sorgusuz sualsiz buraya yönelmiştir. Melâmîlik esas itibarıyla şehir merkezlerinde hüküm sürmüştür. Diğer tarikatlar ise halkalarına halkı da dahil etmişlerdir. Bu kimseler dini amel esaslarından ziyade zikirle meşgul olmuşlardır.²⁶⁰ Melâmîliğin temel felsefesi olumlu davranışları ortaya çıkarmaktan ziyade olumsuz davranışları bertaraf etmeye yöneliktir.²⁶¹

Ülgener ikinci dönem Melâmîliğinin bir kolu olan Bayramîliği Melâmîlik ile özdeşleştirmiştir. Fakat Melâmîliğin birden çok dönemi ve kolu bulunmaktadır. Bu nedenle tek tip Melâmîlik tanımı ya da tasviri yapmak mümkün değildir. Ülgener araştırmasında bu durumu göz önünde bulundurmamıştır. Dolayısıyla onun yaptığı tanım Melâmîliğin yalnızca bir kolunu kapsamaktadır. Bayramîlik, Hacı Bayram'ın şeyhi Hamidüddin Aksarayı (Somuncu Baba'nın) vefatının ardından onun vasiyeti üzerine Ankara'da Hacı Bayram Veli tarafından kurulmuş ve teşkilatlanmıştır. Bu teşkilatlanma üç temel saçı üzerine oturtulmaktadır. Bunlar, Kur'ân ve sünnete

²⁵⁹Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler* (İstanbul Devlet Matbaası, 1931), 199-201.

²⁶⁰Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, 204-206.

²⁶¹Bolat, Ali (ed.), *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmîlik* (İstanbul, 2003), 172.

bağlı, yerli omak ve devlete bağlılık ve devletin sürekliliğidir.²⁶² Bayrâmî Melâmîliği 16. yüzyılın başlarında İstanbul'a da girmiştir. Bu vesile ile meşrep ilk defa kırsal kesimden şehre doğru ilerlemiştir. Böylece tarikatın çiftçi köylü ve kasabalılardan müşekkil sosyal katmanına şehirli ve esnaf grubunda katılması sağlanmıştır.²⁶³ Ülgener ise eserlerinde bu durumun aksini ifade ederek Melâmîliğin özellikle şehir merkezlerinde yayıldığını kırsal kesime nüfuz edemediğini belirtir. Bu durumun Ülgener'in Melâmîlik konusunu sınırlı sayıda kaynakla ele almasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

Ülgener zihniyet ve manevî faktörler temelinde ele aldığı çalışmasında İslâm dininin kapitalizmi engellemediğini ifade etmekle birlikte Weber'in bu konuda yaptığı eleştirilere de büyük bir kararlılık ve tutarlılık içerisinde karşı çıkıp yanıt vermiştir. Ona göre temel problem dinde değil dinin anlatım ve anlaşılmasındadır. İslâm dininin yanlış anlaşılması aksiyon ruhunun küllenmesine neden olmuş ve toplumu pasif bir tevekkül anlayışına doğru sürüklemiştir. Bu durum ise toplum katmanlarında batîni tasavvuf anlayışının yerleşmesine yol açmıştır. Öte yandan dinin öz halinden beslenerek niyetin eyleme dönüşmesi gayesiyle çalışmaktan geri durmayan Melâmîlik akımını ise eserlerinde takdirle karşılayan Ülgener çözümü Müslümanların zihniyetinde aramaktadır.

²⁶²Altıok, *Hacı Bayram Veli Bayramîlik Melâmîler ve Melâmîlik*, 130.

²⁶³Abdürrezzak Tek, *Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in Risale-i Melamiye-i Bayramiye Adlı Eserinin Metni ve Tahlili* (Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 16.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Toplumları, insanı diğerlerinden homojen bir şekilde ayıran temel unsurlardan biriside yanlış anlamaların menzilinı doğruya çevirmektir. Bu cesaretin ötesinde güç isteyen, meşakkatin ötesinde insana yük yükleyen sabırla birlikte sebat gerektiren olağan dışı bir durumdur. Böyle bir sorumluluğu alabilecek insan öncelikle kendi zihninde önyargı perdesini kararlılıkla yırtıp atmalı ardından tüm samimiyet, kararlılık ve emeğinin son damlasını ortaya koyarak toplum nezdinde bunu yapmaya niyet etmelidir. Bu niyete ermiş bireyleri içerisinde yetiştirmiş olan toplumlar kanaatimizce talihli sıfatıyla vasıflandırılabilir.

Sabri Fehmi Ülgener bu manada; zihniyeti çalışmalarında ele alan bir düşünürdür. Weber'in Batı toplumlarının kapitalizm eksenli gelişim tezini Osmanlı toplumu özelinde o dönemin edebiyat, sanat, tarih ve kültürel mirasını kendi yaşantı birikimiyle sentezlemiş ve topluma yön verebilecek tesbitler de bulunmuştur.

Batı toplumunda uyanma meydana gelirken Osmanlı toplumunda bunun aksine bir ortaçağlaşma meydana geldiğini ifade eden Ülgener'e göre, dönemin iktisat ahlâkı ile iktisat zihniyeti arasında zaman zaman benzerlikler yaşansa da bu makas giderek açılmıştır. Bu açılmaya o dönem ahlâk kitabı eserlerinden tanıklık edip iz süren Ülgener bu gidişin toplumun tüm katmanlarıyla birlikte tüm kurumlarını şekillendirdiğini öne sürmüştür. İslâm'ın ilk ve öz halinin toplumun üst kesimlerince alta tam anlamıyla aktarılamaması dinin tam anlamıyla doğru anlaşılmasına sebep olmuştur. Bu durum itibarıyla toplumda ayrışma ve tabakalaşma meydana gelmiştir. Para ve değerli madenler yalnızca anlık mutluluğa hizmet eder seviyeye inmiş toplumun yegane gayesi tüketim arzusunun sürekli karşılayacak parayı elde bulundurabilmek olmuştur. Bu arzu normal kazanç yolları bulamadığı durumlarda normal dışı yollardan karşılanmaya çalışılmıştır.

Batı toplumlarında ise kilisenin toplumdaki elini çekmesiyle birlikte bireysel mülkiyet ve disiplinli bir teşkilat yapısı ortaya çıkmıştır. Bu iki zıt kırılma noktalarından geçen iki ayrı toplumun gideceği istikâmet de bu noktada farklılaşmıştır. Birisi Weber'in teziyle uyumlu olarak kapitalizme güçlü bir geçiş yaparken diğeri, serbest ticaret yollarının değişmesi gibi güçlü bir maddi faktöre zihniyet kayması gibi manevi bir faktör de eklenince kapitalizme ulaşmanın epey gerisinde kalmıştır.

Ülgener tasavvufu İslâm'ın ilk ve öz halinden kayış olarak nitendirmekle birlikte ardından konuya açıklık getirmektedir. Tasavvufgörüşünü Batınîlik ve Melâmîlik üzerinden ele almaktadır. Ona göre İslâm'dan uzaklaşarak farklı bir anlama oturan tasavvuf anlayışı Batınîlik'tir. Melâmîlik ise onun aksine İslâm'dan aldığı kuvvet sayesinde yoluna devam etmiş takdire şayan, çalışmaya ve kişinin kendi rızkını kazanmasına büyük ölçüde önem veren bir ekol olmuştur. Bu tanımlamalara rağmen onun çalışmalarında tasavvuf gibi bazı kavramlara yönelik netlik bulunmamaktadır. Ülgener'e göre Melâmîlik çok geniş alanlara yayılmayıp yalnızca şehir merkezlerinde kaldığı için kapitalizme öncülük edememiştir. Ülgener'in bu ifadesi de çelişkilidir zira kaynaklarda bu ekolün kırsaldan kente doğru yayıldığına dair bilgilere rastlanmıştır. Bu durumun Ülgener'in konu hakkında sınırlı sayıda kaynak kullanmasından teşekkül ettiği değerlendirilmektedir. Öte yandan o çalışmasında Melâmîliğin yalnızca bir kolu olan Bayramîliği işlemektedir. Bunun aksine diğer ekol şehirden köye kadar dağılmış geniş bir nüfus üzerinde hüküm sürmüştür. Buradan hareketle Ülgener aslında geride kalma yada kapitalizmin hayata geçirilememesi olgusunda bir bütün olarak tasavvufu zan altında bırakmamaktadır. Onun ifadesiyle zan altında kalan İslâm değil onu doğru anlamayan Müslümanlardır. Ülgener ve onun zihniyet açılımı bağlamında ele alınan çalışmalara göre geri kalmışlık olgusunun altında yatan temel unsur dindir. Ülgener'in eserlerinde görülmektedir ki Batı toplumları gibi Osmanlı Devleti'nin kapitalizme geçememesinin ardında yatan temel sebep bir çok unsura dayanmakla beraber İslâm

dininin toplumun üst katmanlarından alt katmanlarına doğru süzülürken olduğundan farklı anlaşılmasıdır.

Ülgener Weber'in metodolojisini kendisine dayanak kabul etmiş ve bu tezden yola çıkarak kendi araştırmasının temellerini atmıştır. Bu araştırmanın verdiği ivmeyle Osmanlı ekonomisindeki gerileyiş başka bir deyişle kapitalizm yarışına yetişememenin nedenleri arasında İslâm'ın öz halinden ve gerçek tasavvuf anlayışından uzak olan Batınlığı görmüştür. Buradan hareketle Weber'i ve onun düşüncelerini bir bütün olarak kabul ettiği yorumunu yapmak mümkün gözükmemektedir. Öncelikle Ülgener Weber'in İslâm dinini bir savaşçı dini olarak kabul etmesine sert bir dille karşı çıkmaktadır. Ülgener'e göre Weber İslâm'a karşı takındığı tutumla taraflı davranmıştır. Weber'in başvurduğu bu anlayış yalnızca Batı toplumunun biricikliğini öne çıkarmaktan hareketle karşısındakini tam aksiyle yargılamaktan başka bir olay değildir.

Ülgener yöntem bağlamında Sombart'ı önemsemesine rağmen ifadeleri, Sombart'ın tüketime dayanan kapitalizmin gelişim teziyle çelişmektedir. Ülgener'e göre Ortaçağ insanının para hırsı ve tüketim arzusu gelişmeye engel teşkil etmektedir. Çalışmalarında birikime ve çalışmaya önem veren bir zihniyet tasviri öncelenmesine rağmen hangi tür kapitalizmin savunucusu olduğu net değildir.

Ülgener Osmanlı'nın belirli bir kesitine ilişkin kimi yönleriyle eleştirel kimi yönleriyle de savunucu bir dil kullanarak kapsamlı eserler ortaya koymuştur. Her eserde olduğu gibi onun eserlerinde de mikro düzeyde derinleşmek alana daha fazla katkı sağlayabilir. Özellikle Ülgener'in Melâmilik, Batınlık, tasavvuf, fütüvvet tanımları yeniden yorumlanabilir; onun Sombart ile olan etkileşimi mercek altına alınabilir ve eserlerinde kullandığı tasavvuf, ahlâk, edebiyat ürünleri gibi eserler onun yorumlarıyla kıyaslamalı bir şekilde incelenebilir.



KAYNAKÇA

- Altıok, Baki Yaşa. *Hacı Bayram Veli Bayramîlik Melâmîler ve Melâmîlik*. Ankara: Oba Kitabevi, 1995.
- Aşık Paşa, Prof. Dr. Kemal Yavuz. *Garib-nâme*. İstanbul, 2000.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10669,garib-namepdf.pdf?0>
- Ayvazoğlu, Beşir. *Geçmişini Yeniden Kurmak*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1987.
- Bağcı, Nurgül. "Melâmîlik ve Bayrâmî-Melâmî Bir Şair: Şeyh Seyyîd Abdülkâdir-i Belhi".
Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 6/1 (29 Mart 2019), 164-202.
- Bolat, Ali (ed.). *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*. İstanbul, 2003.
- Boran, Behice. *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. İstanbul: Gün Yayınları, 1968.
- Braudel, Fernand - Özel, Mustafa. *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991.
- Candan, Hakan. "İmam Gazali ve Sabri Fehmi Ülgener'in Melamiliğe Yönelik Değerlendirmeleri". *International Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)* 6/ (01 Ocak 2019), 2197-2205. <https://doi.org/10.26450/jshsr.1303>
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Otto Yayıncılık, 6. Basım, 2014.
- Çağman, Ergin. "Ülgener'in Protestanları: Bayrâmî Melâmîleri". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 2/1 (31 Ocak 2016), 51-72.
<https://doi.org/10.30517/cihannuma.283517>
- Deniz, Ergün. *Sabri Fehmi Ülgener'in İktisadi Felsefi Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Doğan, Özlem. *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*. İstanbul: İnkılâp Yayıncılık, 3. basım., 2021.
- Düzgün, Şaban Ali vd. *Sistemik Kelam*. ed. Ahmet Akbulut. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2011.
- Ertuna, Özer. "Yeni Bir Kapitalizme Doğru". *Muhasebe ve Finansman Dergisi* 45 (01 Ocak 2010), 6-18.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Melâmîlik ve Melâmîler*. İstanbul Devlet Matbaası, 1931.
- Kalberg, Stephen. *Max Weber'i Anlamak*. çev. Bedri Gencer. Ankara: Lotus, 2009.
- Kara, Mustafa. "Melametiye". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43/1-4 (21 Ekim 2011), 561-598.
- Koçoğlu, Kıyasettin. "Ahmed Ziyauddin Gümüshanevî'nin İslam Mezheplerine Bakışı". *Milel ve Nihal* 7/3 (01 Eylül 2010), 109-144.
- Lefebvre, Henri - Hilav, Selahattin. *Marx'ın Sosyolojisi*. İstanbul: Sorun, 3. bas., 1996.
- MacRae, Donald G. (F). *Weber*. İstanbul: AFA Yayınları, 1985.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim, 1990.
- Mardin, Şerif vd. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. Çağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Meriç, Cemil. *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. ed. Ümit Meriç. İstanbul: İletişim, 2010.
- Nef, John Ulriç. *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*. çev. Erol Güngör. Ankara: M.E.G.S.B, 1986.
- Öz, Satılmış. "Kapitalizmin Ruhu Problemi: Werner Sombart". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (01 Haziran 2013), 142-169.
- Özgiraz, Ahmet. *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Palamut, Mehmet E. "Ülgener Hocayı Nasıl Tanıdım?" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası -Prof. Dr. S. F. Ülgener' e Armağan* 43/ (1987), 36-37.
- Ringer, Fritz. *Weber'in Metodolojisi*. çev. Mehmet Küçük. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. bsm., 2006.
- Rodinson, Maxime. *İslâm ve Kapitalizm*. çev. Orhan Suda. İstanbul: Hür Yayın, 1978.
- Sarc, Ömer. "Werner Sombart". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 3/1-2 (29 Şubat 2012).
- Sayar, Ahmed Güner. *Sabri F. Ülgener: Bir İktisatçının Entellektüel Portresi*, 2007.
- Sayar, Ahmed Güner. *Ülgener Yazıları*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.

- Sayar, Ahmet Güner. "Sabri Ülgener'in Bıraktığı Miras". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası -Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan c.43/ (1987)*, 27-34.
- Scognamillo, Giovanni. *Medeniyetler Çatışmasında Batının İnanç Temelleri*. 2003 Cilt. İstanbul: Karakutu, 2003.
- Sée, Henri (F). *Modern Kapitalizmin Doğuşu*. çev. Turgut Erim. İstanbul: Yöneliş, 2001.
- Sencer, Muzaffer. *Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: May Yayınları, 1982.
- Sunar, Cavit. *Melâmîlik ve Bektaşîlik*. İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 2003.
- Sunar, Lütfi. *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Tak, Ahmet. "Sabri F. Ülgener, İktisadi Hayat, Tasavvuf, Geleneksel Dünya ve İslâm'ın Yeni Teolojisi". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 10 (29 Aralık 2017), 299-325. <https://doi.org/10.16947/fsmia.372662>
- Tek, Abdürrezzak. *Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in Risale-i Melamiye-i Bayramiye Adlı Eserinin Metni ve Tahlili*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Turner, Bryan S. vd. *Max Weber ve İslâm: Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Ataç Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Ülgener, Sabri F. *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Derin Yayınları, 2015.
- Ülgener, Sabri F. *Dünü ve Bugünü ile, Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Derin Yayınları. 2006.
- Ülgener, Sabri F. *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile bir Portre Denemesi*. İstanbul: Derin Yayınları.2015.
- Ülgener, Sabri F. *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler: Denemeler ve Araştırmalar*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006. Basım, 2006.
- Ülgener, Sabri F. - Sayar, Ahmed Güner. *Makaleler: Sabri F. Ülgener ; Yayına Hazırlayan, Ahmed Güner Sayar*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.
- Ülgener, Sabri Fehmi. *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları, 2015. Basım, 2015.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev. H. Bahadır Akın. thk. M. Atilla Arıcıoğlu. Ankara: Adres Yayınları, 2012.
- Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2012.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*. çev. Göksu Birol. Ankara, 2016.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. çev. Taha Parla. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 3. Baskı., 1993.
- Weber, Max - Mut, Peren Birsaygılı. *Ekonomi ve Toplum*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Zorlu, Abdülkadir. "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslâm ve Kapitalizm". *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 2/9-10 (15 Eylül 2006), 181-202. <https://www.turkedebiyati.org/zihniyet-nedir/> (Erişim Tarihi: 30.09.2021)
- <https://www.turkedebiyati.org/futuvvetname-nedir/> (Erişim Tarihi: 09.01.2022)
- <https://islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim Tarihi: 13.12.2021)
- <https://www.mahfiegilmez.com/2020/09/tuketim-gosteris-tuketimi-zuppe-etkisi.html>. (Erişim Tarihi: 13.12.2021)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Werner_Sombart (Erişim Tarihi: 04.01.2022)
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/gumushanevi-ahmed-ziyaeddin> (Erişim Tarihi: 09.01.2022)
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/uveysilik> (Erişim Tarihi: 09.01.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/vakanuvis> (Erişim Tarihi: 16.01.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/narh#2-osmanlilarda> (Erişim Tarihi: 16.01.2022)



ÖZET

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'DE TASAVVUF VE İKTİSAT ETKİLEŞİMİ

YILDIRIM Ahsen

Yüksek Lisans Tezi

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TASAVVUF) ANA BİLİM DALI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

Ocak-2022, 127

Geri kalmışlık başka bir ifadesiyle ekonomik olarak ileri gidememe olgusu yalnızca maddi unsurlara bağlı kalarak açıklanamayacak derin öğeler içermektedir. Bu öğelerden en kıymetli ve gün yüzüne çıkarılmaya değer olanı zihniyet ve din gibi manevi unsurlar olmuştur. Manevi unsurların toplumları sürükleyici devasa bir güce sahip olduğu Alman bir iktisatçı, siyasetçi ve sosyolog olan Max Weber tarafından öne sürülmekle birlikte bu görüşün ülkemizdeki temsilcisi, manevi unsurları hayatında içselleştirmiş olan bir ailede dünyaya gelme fırsatını elde etmiş Sabri Fehmi Ülgener olmuştur.

Ülgener yalnızca İslâm dinini yaşamakla kalmayıp bu yaşayışı tasavvufla taçlandıran baba tarafından bir dedenin torunuydu. Öte yandan onun anne tarafından akrabaları askeri aristokrasinin üyeleri olarak nitelendirilebilecek bir konuma sahiptiler. Ülgener'in hayatında bu şekilde zıt tonların yansıması onun düşünce iklimini daha da derinleştirmiş ve aydınlatmıştır. Böyle bir yaşantı ortamının içinden yeşeren Ülgener akademik hayatında Alman mülteci hocalardan etkilenecek zihniyet araştırmalarına yelken açmış ve kendisine Weber'in "Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Doğuşu" tezini metod bağlamında rehber edinmiştir. Burada kapitalizmin Batı toplumlarında doğuşunu dine daha özelinde Kalvinizm'in iş ve yaşam ahlâkına bağlayan Weber'in aksine

Ülgener’de Osmanlı toplumunun gelişmemesinin nedenini dinden ziyade İslâm’ın ilk ve öz halinden uzaklaşan batınî tasavvuf anlayışına bağlamaktadır.

Ülgener’in tezinde dikkate değer nokta onun tasavvuf yaklaşımıdır. Ona göre tasavvuf iki ana akım halinde ilerlemektedir. Bunlardan birincisi Melâmîlik iken diğeri ise Batınîlik’tir. İlk anlayışta gösterişten uzak, halk içinde Hakk’a bağlı bir anlayış tercih edilmekte, çalışmak ve kimseye muhtaç olmamak yüceltilmekte iken; ikinci anlayışta ise tüketim ve gösterişe dayalı, gayesiz, telaşsız bir hayat tasviri yapılmaktadır. Ülgener bu ikinci tasviri ortaçağlaşmış bir toplum özelliği olarak nitelendirmektedir. Nihayetinde geri kalmışlık olgusuna büyük ölçüde yön veren sermaye gibi maddi unsurların yanısıra din ve zihniyet gibi manevi unsurlardır. Ülgener’e göre bu yük ilk ve öz İslâm’da değil onu Batınî tasavvuf ile yanlış anlamlandıran insan ve toplumlardadır.

Anahtar Kelimeler:Din, Zihniyet, Tasavvuf, Kapitalizm.

SUMMARY

THE INTERACTION OF ECONOMICS AND SUFISM IN SABRİ F. ÜLGENER

YILDIRIM Ahsen

Master's Thesis

BASIC ISLAMIC SCIENCES (Sûfism) DEPARTMENT

Thesis Advisor: Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

January -2022, 127

The phenomenon of underdevelopment, in other words, inability to progress economically, contains deep elements that cannot be explained solely on the basis of material factors. The most valuable and worth revealing of these elements have been spiritual elements such as mentality and religion. Although it was put forward by Max Weber, a German economist, politician and sociologist, that spiritual elements have a huge power to drag the societies, the representative of this view in our country has been Sabri Fehmi Ülgener who had the opportunity to be born in a family that internalized spirituality in their life.

Ülgener was the grandson of a paternal grandfather who not only lived the religion of Islam, but also crowded his life with Sufism. On the other hand, his maternal relatives held a position that could be characterized as members of the military aristocracy. The reflection of these contrasting tones in Ülgener's life further deepened and illuminated his climate of thought. Ülgener, who grew out of such a living environment, was influenced by German refugee professors in his academic life, and set sail for mentality studies and adopted Weber's thesis "The Protestant Ethic and the Birth of Capitalism" as his guide in the context of method. Contrary to Weber who attributed the birth of capitalism in Western societies to religion, and more specifically to the work and life ethics of Calvinism, Ülgener attributes the backwardness of Ottoman society to

the understanding of esoteric Sufism (Batinism) which shifted from the original and essential Islam, rather than religion.

The remarkable point in Ülgener's thesis is his approach to Sufism. According to him, Sufism progresses in two main streams; the first one is Melamism (Malamatiyya) and the other is Batinism (Batiniyya). In the first understanding, working and not being dependent on anyone is glorified and an understanding that is far from showing off, and being loyal to God is preferred. In the second understanding, a purposeless, unhurried life is depicted based on consumption and showing off. Ülgener describes this second depiction as a feature of a medievalized society. Ultimately, it is the spiritual elements such as religion and mentality that shape the phenomenon of underdevelopment to a large extent as well as material elements such as capital. However, according to Ülgener, this burden is not on the first and original Islam, but on the people and societies that misunderstand it with esoteric mysticism.

Key Words: Religion, Mentality, Sufism, Capitalism.